

บทที่ ๓

กลบทในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยชิตชิโนรส

ดังที่ได้กล่าวมาในบทที่ ๒ แล้วว่า กลบทหมายถึงคำประพันธ์ที่กวีเพิ่มลักษณะบังคับพิเศษลงไป โดยคงรูปแบบคำประพันธ์เดิมเอาไว้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า "กลบท" จึงสามารถแบ่งได้ในชั้นลักษณะทุกรูปแบบ

การใช้กลบทเป็นกลวิธีที่กวีไทยนิยมใช้มานานแล้ว ดังจะเห็นได้จากนับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นต้นมา มักจะพบกลบทในวรรณคดีหลายเรื่อง เช่นมหาชาติคำหลวง ลิลิตยวนพ่าย เป็นต้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางและตอนปลาย ก็มีวรรณคดีที่ใช้กลบทอยู่หลายเรื่องเช่นเดียวกัน เช่น ฉันทดุขฎิสังเวศย์ กล่อมช้างของเก่า ครึ่งกรุงเก่า โคลงอักษรสามหมูของพระศรีมโหสถ, งานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็นต้น จวบจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความนิยมในการใช้กลบทก็ยังมีปรากฏให้เห็นอยู่จากงานของกวีหลาย ๆ ท่าน เช่น งานของเจ้าพระยาพระคลัง(หน), งานของสุนทรภู่ เป็นต้น จึงนับได้ว่า "กลบท" เป็นกลวิธีหนึ่งที่กวีไทยนิยมใช้กันมาตั้งแต่โบราณ

อย่างไรก็ตามรูปแบบของกลบทก็มีได้จำกัดอยู่แต่เพียงรูปแบบที่บันทึกไว้ในตำราเท่านั้น การสร้างลักษณะบังคับพิเศษที่นอกเหนือจากที่ตำรากำหนดลงไปในคำประพันธ์ ก็น่าจะจัดได้ว่าเป็นกลบทได้เช่นเดียวกัน เช่น กลบทบาทเลื่อนล้ำ พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร เป็นต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยชิตชิโนรส ทรงเป็นกวีเอกของไทยพระองค์หนึ่ง ที่ทรงนิยมการใช้กลบท ทั้งรูปแบบที่ตรงตามตำราและรูปแบบที่พ้องกับวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ สังเกตได้จากงานพระนิพนธ์ของพระองค์มีการใช้กลบทอยู่หลายเรื่อง พระนิพนธ์ที่มีกลบทนั้นมีทั้งพระนิพนธ์ที่ทรงใช้กลบททั้งเรื่อง ได้แก่ โคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และพระนิพนธ์ที่มีกลบทแทรกอยู่ เช่น ลิลิตตะเลงพ่าย สรรพสิทธิ์คำฉันท์ เป็นต้น โดยกลบทในงานพระนิพนธ์แบ่งออกอย่างกว้าง ๆ ได้คือ

- ๓.๑ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ
- ๓.๒ กลบทที่เป็นลักษณะที่ทรงสร้างสรรค์ขึ้นใหม่

๓.๑ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีต่าง ๆ

พระนิพนธ์กลบทกลุ่มนี้เป็นกลบทที่มีรูปแบบเหมือนกลบทที่มีบันทึกอยู่ในตำรากลบท โดยอาจจะเหมือนกับรูปแบบในกลบทศิริวิบุลกิตติ์ หรือเพลงยาวกลบทในจารึกวัดพระเชตุพนฯ อันเป็นตำรากลบทที่จารึกขึ้นในสมัยที่พระองค์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ นอกจากนี้กลบทในงานพระนิพนธ์บางแบบยังมีลักษณะพ้องกับกลบทที่อยู่ในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ตำรากลบทอีกด้วย กลบทในงานพระนิพนธ์ที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้แบ่งออกเป็น

๓.๑.๑ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับตำรากลบท

๓.๑.๒ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีที่ไม่ใช่ตำรากลบท

๓.๑.๑ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับตำรากลบท กลบทที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่

๓.๑.๑.๑ กลบทข้างประสานงา เป็นกลบทชนิดบังคับสัมผัสอักษรข้ามวรรค โดยบังคับ ๓ คำแรกของวรรคที่มาก่อนกับ ๓ คำแรกของวรรคถัดมา กลบทชนิดนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๓ บทต่อเนื่องกันและในลิลิตตะเลงพ่ายจำนวน ๑ บท แต่การใช้กลบทข้างประสานงาในโคลงนั้น จะมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะบังคับเล็กน้อยจากการใช้คำสั่งสัมผัส ๓ คำเป็น ๒ คำ เนื่องจาก กลอน โดยทั่วไปจะมีวรรคละ ๔ คำ แต่ในโคลงประเภทต่าง ๆ จำนวนคำในแต่ละวรรคจะมีน้อย โดยเฉพาะวรรคหลัง(ไม่รวมคำสร้อย) มีจำนวนเพียงวรรคละ ๒ - ๔ คำ เท่านั้น ดังนั้นการส่งเสียงสัมผัสอักษรไปยังบาทต่อไป จึงใช้เสียงพยัญชนะเพียง ๒ เสียงก็ได้ ** ดังตัวอย่างโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และลิลิตตะเลงพ่าย

---

* ชื่อกลบทข้างประสานงา เป็นชื่อที่ใช้ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ และเป็นชื่อที่ระบุไว้ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ส่วนในกลบทศิริวิบุลกิตติ์จะเรียกกลบทลักษณะนี้ว่า กลบทอักษรบริพันธ์ (ดูเพิ่มเติมในบทที่ ๒ หน้า ๔๐)

** ด้วยข้อจำกัดของจำนวนคำในโคลงแต่ละวรรคที่มีน้อยกว่ากลอน กวีที่แต่งโคลงกลบทจึงมักจะถือว่า โคลง ๑ บาท ซึ่งมีจำนวนคำ ๓-๔ คำ (ไม่รวมคำสร้อย) เท่ากับเป็นกลอน ๑ วรรค ดังนั้นการบังคับใน ๑ วรรคของกลอนกลบท จึงตรงกับ การบังคับโคลงกลบท ๑ บาท

- โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

เสาโตศิลาปักชั้น	เขตต์สกล	กระแพงเออย
เชื่อมสกดปรากการวิถึ	ทีไว้	
ทกหว่างเพื่อจรดล	โดยหว่าง	นั้นนา
เดิรววดเวียนให้ถ้วน	ทั่วแดน ฯ	
ทองแดงแผ่นปรุป้อง	ปกใบ	สีมาเออย
ปิดแบ่งแหนอัคนี	เนื่องแพรว	
นอกพรายพรางขจ่างไฟ	เฟื่องส่อง	สว่างแฮ
ไฟส่องแสงแผ้วเพียง	ผ่องจันทร์ ฯ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๘-๔๙)

- ลิลิตตะเลงพ่าย

ดุรงค์เริงฤทธิ์ห้าว	เห็จผยอง
หาญพยศล้ำพอง	ผาดพ่าย
แผ่นผกหกเหินคะนอง	ขนำดแน่น

ชานาบทพุทฺทชย่าย

ย่างน้อยดำเนิน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๗)

กลบทข้างประสาณงายังมีปรากฏในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ แต่ยังมีลักษณะการใช้สัมผัสอักษร ๒-๓ เสียงเหมือนกับโคลงกลบท ดังนี้

รอบรู้ในเวทวิทยมหัน	ตมหิทธิเรืองแรง
ร้อยราชฤทธฤทธิล้ำแดง	สมเด็จพระโคบุตรปาน
ทรงสดับก็มีมนบำเพ็ญ	บรรเทาทุกข์แดดาล
ดุจได้สุรามฤตยสนาน	เสน่ให้สบประสงศ์สม
ถ่อมถนอมธิเบศรบรมเอา	รสอันบรากรม
ตราบไวยวิวัฒนอุดม	อดุลยลักษณวิลาวรรณ์
บัดให้มเหศวรมหา	มहिจอมจุฑาถวัลย์
ถวิลหวังพระหน่อนฤดีจรัล	เจอรอญเรียนวิชาชาญ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๑๓)

๓.๑.๑.๒ กลบทก้านต่อดอก เป็นกลบทชนิดบังคับสัมผัสสระในวรรคเดียวกัน โดยกำหนดให้ ๒ คำสุดท้ายของวรรคสัมผัสกัน กลบทชนิดนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๓ บทต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

หอร่มขึงทรงสร้างใหม่	เหมือนเรือน	แรกฤา
ในอุตรลานเกลิง	หลั่นนั้น	
การประดับสรรพสรรพเหมือน	มีที่	เพรงพ้อ
สถานสถิตนอกชั้นหัน	แห่งกระแพง ๗	
เดิมสพั้งอยู่แค้ด้าว	ด้านการ	ปเรียญฤา
กั้นก่อปราการแปลง	เปลี่ยนเพี้ยน	
ศิขรินทร์ทั่วถิ่นสถาน	สถิตขจิต	ไว้นา
ในนอนกสระเทียรแท้	ที่มี ๗	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๕๖)

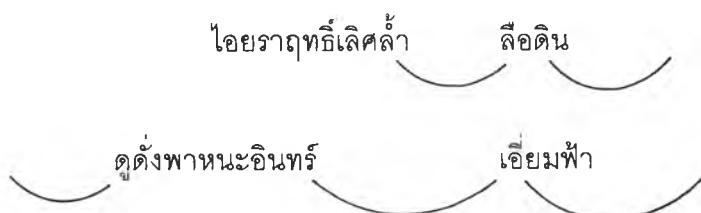
๓.๑.๑.๓ กลบทโตเล่นหาง เป็นกลบทบังคับสัมผัสสระวรรคละ ๑ แห่ง กลบทชนิดนี้โดยมากจะสัมผัสสระที่คำที่ ๕ กับคำที่ ๖ แต่ในโคลงกลบทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลื่อนสัมผัสให้มาเป็นคำที่ ๔ กับคำที่ ๕ ทั้งนี้อาจเนื่องจากการสัมผัสในกลบทโตเล่นหางต้องเป็นสัมผัสชนิด หากใช้คำที่ ๕ กับคำที่ ๖ จะทำให้ต้องแยกวรรคกัน นอกจากนี้พระองค์ยังทรงต้องการให้ระหว่างวรรค(คำที่ ๕ กับคำที่ ๖)เป็นสัมผัสอักษร ดังนั้นสัมผัสสระจึงต้องเลื่อนเข้ามา กลบทโตเล่นหางนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๓๒ บท ต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

□ ประตูล้อมแห่งแสงรั้ง	สฤษฏีก่อ	ซุ้มนา
□ ทรงตักจันแปรแซ	เช่นไฉ้	
□ หลังคาก็ก่อสร้าง	สมทรวอด	แก้งเฮย
□ รูปหลั่นต้นให้ไฉ้	เลขบาน ฯ	
□ ลายเตลาละคู่ลู้	ล้ำสรรพ	ภัยฤา
□ ทกทั่วไปดาดทวาร	วาดจ้าง	
□ นอกประตูล้อมพันถัน	ทิศฝ่าย	ปรีศแฮ
□ ศิลาฉลักกลึงสร้างข้าง	คูเนา ฯ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๕๘)

๓.๑.๑.๔ กลบทงุกระหวัดหาง เป็นกลบทชนิดบังคับเสียงสัมผัสอักษรข้ามวรรค โดยให้คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนสัมผัสกับคำแรกของวรรคถัดมา กลบทชนิดนี้มีปรากฏครบทั้ง ๔ บาทในลิลิตตะเลงพ่ายจำนวน ๑ บท และในลิลิตกระบวนแห่งพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค จำนวน ๑ บท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- ลิลิตตะเลงพ่าย

อาจค้าคชอรินทร์   รอนซีพ
 ชาญศึกอีกหาญกล้า   กลั่นแก้วกลางสมร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๔)

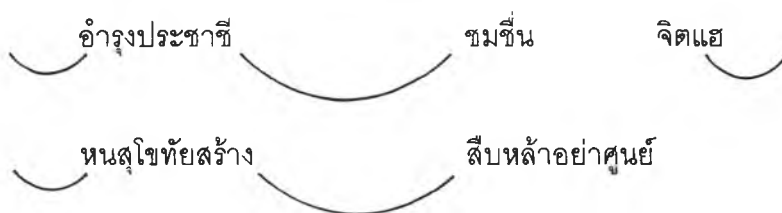
- ลิลิตกระบวนแห่พยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค

โสฬสยศเกร่อนแก้ว   ผลึกชน   ขาวนา
 หนึ่งชื่อเหมมมงคล   แต่งตั้ง
 ตำแหน่งสืบเจ็ดสกล   กายกนก   พรรณพ้อ
 พันเผ่าลีนรพทั้ง   ทิวสิ้นแสะผอง ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๔๒)

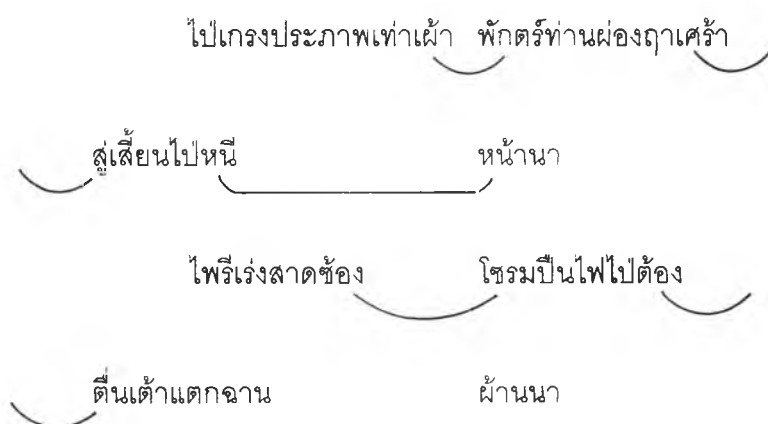
แต่จากลิลิตตะเลงพ่าย จะมีบางบทที่มีลักษณะเป็นกลบทงูกระหวัดหาง แม้จะไม่ครบทุกวรรคก็ตาม ดังตัวอย่าง

บัดดลดำรงให้   พระศรี
 เสาวราชมาตยามิ   ขอบอ้าง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๒๔)

โคลง ๒ สุกภาพในลิลิตตะเลงพ่ายก็มีลักษณะนี้ ดังตัวอย่าง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๐๕)

๓.๑.๑.๕ กลบทครอบจักรวาล เป็นกลบทชนิดบังคับคำในวรรคเดียวกัน โดยให้คำแรกและคำสุดท้ายของวรรคเป็นคำที่ออกเสียงเหมือนกัน กลบทครอบจักรวาลนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๔ บท ต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

กำแพงแก้วมุขนั้น	แนวกำ	แพงนา
กระเบื้องปรุเคลือบด่อนตาม	ดาษกระเบื้อง	
ที่ทางจะดำเนิร	ในที่	มุขฤา
เกยกอ้อยอั้นเยื้อง	เยียงเกยก ๗	
อ้อมจันท์สามด้านก่อ	เกยกอ้อม	จันท์นา
ชั้นลดชั้นเลยลง	ล่างชั้น	

เม็ดเสาดำยปรัดโต   ต่างเม็ด   ตั้งแฮ
 กลทศิวิหารนั้นเกื้อ   กอปลกล ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๕๓)

แม้ว่ากลบทชนิดนี้จะบังคับคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๑ คำ (โดยทั่วไปในร้อยกรอง การออกเสียง ๑ พยางค์ จะเท่ากับ ๑ คำ) แต่เนื่องจากคำบางคำมีมากกว่า ๑ พยางค์และไม่สามารถตัดพยางค์ทิ้งไปได้ ดังนั้นการใช้กลบทครอบจักรวาลในที่นี้จึงอาจมีบางตำแหน่งที่อนุโลมใช้คำที่ออกเสียงเหมือนกันมากกว่า ๑ คำได้ เช่น คำว่า กำแพง อัฒจันทร์ เป็นต้น

๓.๑.๑.๖ กลบทกินนรเก็บบัว เป็นกลบทชนิดบังคับคำในวรรคเดียวกัน โดยให้มีคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๑ คำอยู่ในวรรคเดียวกัน ในช่วงต้นวรรค และมีคำมาคั่น ๑ คำ กลบทชนิดนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๓ บท ต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

เข็ดหน้าบานหน้าวาด	วิจิตร	อุไรฤา
แทตย์แบกแทนแบกพญู	เป็ยงถ้ำ	
ทูนเทพรูปเทพสถิต	ทายเทิด	ขรรค์เอย
มุขนอกมุขหน้าห้อง	แห่งละสอง ฯ	
ผนังหนึ่งต่างหนึ่งข้าง	เขตต์เอก	ห้องเอย
ห้องถัดที่ถัดรอง	เรขสร้าง	
มีเสาหนึ่งเสาเพนก	พนักปรุ	ประกอบนา
ขาวเคลือบขาวกระเป็ยงข้าง	เขตต์กัน ฯ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๔)

ลักษณะโคลงกลบทครอบจักรวาล นี้มีลักษณะเหมือนกันกับ โคลงในจินดามณี ชื่อ “สกัศแคร์ แต่เป็นทวาตรีงประดับ” ดังนี้

เนตร คมสมลักษณะเนื้อ	นิล เนตร
น้อง จรรวานเชษฐ	เหนียว น้อง
สอง ครห่อนถูกบาท	เรียม สอง
มา สบจบจบห้อง	ต่อเท้า วันมาฯ (พระโหราธิบดี , ๒๕๓๐ : ๔๗๑)

น่าสังเกตว่า กลบทกนรเก็บบัวในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนั้น บทที่ ๔ มักจะทรงเลียนคำที่ออกเสียงเหมือนกันมาเป็นคำที่ ๑ กับคำที่ ๓ ดังจะเห็นได้จากบทที่ ๔ ของโคลง คือ मुखนอก मुखหน้าห้อง , ขาวเคลือบขาวกระเบื้องข้าง นอกจากนี้กลบทกนรเก็บบัวบางบท ก็อาจจะมีการกำหนดให้คำที่มาคั่นระหว่างคำที่ออกเสียงเหมือนกันมีมากกว่า ๑ คำ ก็ได้ ดังตัวอย่างจากลิลิตตะเลงพ่าย

ช่อนกลิ้งกลิ้งแก้วช่อน	นาสา	เรียมฤา
ตาตว่าตาตพัสดรา	หนุ่มหน้า	
สลาลิงเล่ห์ของสลา	นุชเทียบ	ถววยฤา
สวาดตั้งเรียมสวาทเจ้า	จากแล้งหลงครวญ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๓๑)

นอกจากนี้ในงานพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาชมธรรมชาติ มีหลายบทที่มีลักษณะคล้ายกลบทกนรเก็บบัว แต่อาจจะไม่คงที่ในเรื่องตำแหน่งของคำ ดังตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

กาเกาะกาหลงไหล	หงอนไก่อ่ไข่นานชัน
คับแคจับแคจรัล	รงนารังงในรงรงง
เค้าโมงจับโมงมอง	จิงจ้อจ้องจิงจ้อประนง
กระสากีสู่กระสัง	กระทำทำบนกากระทิง
หงส์เหอรรมหาหงส์	ดอกบัวลงเต็มบัวบึง
ชมพูชมพู่สี	สรแกกกระกอประจำ
ช่างทองเมอทองสถิตย์	นางนวลนิทรนางนวลจำนำ
ยุงย่องยอดยุงรำ	กระพือแพนอำไพโรม
ยางย่างกิ่งยางย้าย	แอนลมหว่ายว่วนโพยม
เทิงถ่อนเทิงทูตโถม	แตกถาลงระงเรียง
คล้าคล้ายบนปลายคล้า	ไม้หว้าหว้าสรรพรังเรียง
ฝูงแก้วเกาะแก้วเสียง	จะจ้อจ้อจันรรจกัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๘๗)

๓.๑.๑.๗ กลบทบุษบารักร้อย เป็นกลบทชนิดบังคับคำในวรรค บังคับคำที่ออกเสียงเหมือนกันในวรรคเดียวกัน การเขียนคำที่ออกเสียงเหมือนกันในโคลงกลบทนี้มีลักษณะพิเศษคือใช้เครื่องหมายไม้ยมก แทนคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ทั้งนี้เนื่องจากคำที่ออกเสียงเหมือนกันในกลบทชนิดนี้ต้องวางอยู่ติดกัน ดังนั้นจึงใช้เครื่องหมายไม้ยมกแทนได้ กลบทบุษบารักร้อยมีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๒ บท ต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

มีรูปเหยี่ยว ๆ ตั้ง	ตามไตร	มูขนา
ทกที่มูม ๆ ของ	เขตต์นั้น	
บ้านลมจับ ๆ ไสว	แสงงเหยื่อ	เยียงเฮย
กระเบื้องประดับ ๆ ถ้วยใสร์	สบสรรพ ฯ	
กระแพงพนักใส่พื้น	ภาคสอง	ฟากนา
กระเบื้องตรูเคลือบ ๆ พรรณ	พ่างก็	
กระบาลเคลือบเลื่อม ๆ มอง	มุงมาศ	แมนแฮ
มุงทั่ว ๆ ดำวนั	เนกสถาน ฯ	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๖๕)

กลบทบุษบารักร้อยนี้จะคล้ายกับกลบทกนิกรเก็บบัวคือ ในบาทที่ ๔ ตำแหน่งของคำที่ออกเสียงเหมือนกันจะเลื่อนเข้ามา ๑ ตำแหน่งคือจากคำที่ ๓ กับ ๔ มาเป็นคำที่ ๒ กับ ๓

๓.๑.๑.๘ กลบทตรีพิทพรรณ เป็นกลบทชนิดบังคับคำในวรรค โดยให้แต่ละวรรคต้องมีคำที่ออกเสียงเหมือนกันวรรคละ ๓ คำ โดยไม่กำหนดตำแหน่ง แต่ในงานพระนิพนธ์การใช้กลบทตรีพิทพรรณนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงกำหนดให้คำที่ออกเสียงเหมือนกันอยู่ในวรรคแรกเท่านั้น และบางวรรคก็อาจไม่ครบ ๓ คำ นอกจากนี้การใช้คำที่ออกเสียงเหมือนกันอาจจะข้ามไปที่วรรคถัดมาก็ได้ ดังจะเห็นได้จากในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ จำนวน ๕ บท ต่อเนื่องกัน

ร่างรักร้างเยาวราชร้างรสังวาส

ร่างสุขศิริไผ่ยาสน์	บรรยงก์
นอนไพรนอนพฤษฉายรกายศรีรงค์	
นอนดินโนแดนดง	ประดาษ
พูลพฤษมูลผลพูลบมานมธูชาติ	
โอซาก์เฝื่อนฝาด	พิกล
สูญศักดิ์สูญยศสูญสุหรานิกรพล	
เดียวไตแต่เดียวตน	อดัก
ไร้รถไร้หัยไร้กาเรนทรสรพรัก	
สรพราศพฤษทบริรักษ์	ฤามี

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๑๒๒)

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเลือกใช้กลบทตรีพิทพวรรณ เฉพาะวรรคแรกของแต่ละบทนั้น อาจเป็นเพราะคำประพันธ์ข้างต้นเป็นสัททูลวิกกีฬิตฉันท์ ซึ่งวรรคแรกจะมีจำนวนคำมากกว่าวรรคอื่น ดังนั้นวรรคแรกจึงน่าจะเอื้อต่อการใช้กลบทตรีพิทพวรรณ มากกว่าวรรคอื่น ๆ ในบทเดียวกัน

๓.๑.๑.๙ *กลบทวัพันหลัก* เป็นกลบทชนิดบังคับคำข้ามวรรค โดยกำหนดให้คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนเป็นคำที่ออกเสียงเหมือนกันกับคำแรกของวรรคถัดมา กลบทวัพันหลัก มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๒ บท ต่อเนื่องกัน ดังตัวอย่าง

ติดศิลาจากฤกษ์ข้อ	คำโคลง	ไว้เฮย
โคลงบอกเรื่องเลขา	คิดแจ้ง	
แจ้งอรรถวักจนลรรโลง	ลักษณะทก	หลังแฮ
ทกแห่งทกห้องแสงรั้ง	สาบประกล ๕	
ประกลประกิจแก้ว	กำแพงสกัด	เฉลียวเฮย
สกัดตรุกระเบื้องปรุยล	ยิ่งล้วน	

ล้วนเคลือบประกอบมุ่มจัด   แฉงระดับ   ด่อนนา
 ระดับทั่วโทข้างถ้วน   ถ่องสถาน ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๖)

๓.๑.๑.๑๐ กลบทบุษบงแย้มผกา เป็นกลบทชนิดบังคับคำข้ามวรรคในตำแหน่ง
 ต้นวรรค โดยให้คำแรกของทุกวรรคเป็นคำเดียวกันไปตลอดทั้งตอน กลบทชนิดนี้มีปรากฏในลิลิต
 ตะเลงพ่าย ดังตัวอย่าง

จงจำคำพ่อไซ้	สั่งสอน
จงประสิทธิ์สมพร	พ่อให้
จงเรื่องพระฤทธิรอน	อริราช
จงพ่อลูกลาภได้	เผด็จดาวแดนสยาม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๓)

นอกจากในโคลงแล้ว กลบทบุษบงแย้มผกา ยังมีปรากฏอยู่ในร่าย แม้ว่าร่ายบทนั้นจะไม่
 ได้ใช้กลบทบุษบงแย้มผกาตลอดทั้งตอนก็ตาม ซึ่งลักษณะการใช้กลบทบุษบงแย้มผกานั้นจะมี
 ลักษณะเหมือนกับที่ใช้ในกลอนคือ วางคำที่ออกเสียงเหมือนกันไว้ต้นวรรคทุกวรรค ดังตัวอย่าง
 จากลิลิตตะเลงพ่าย

ลางเงือดง้าวกลับกลอก   ลางหันหอกกวัดกวางาย   ลาง
 ทวนท่ายแทงท่า   ลางดาวง่าที่ฟัน   ลางกัทณฑ์เกาะกร
 ลางกุมศรสายก่ง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๐๐)

นอกจากนี้ยังมีปรากฏในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์วนประเวศน์ ดังนี้

เสโล   ล้วนศิลาเลื่อมลายหลายสี   บ้างก็ขาวเขียวขี้ด้าแดงแสง
 มอหมึกหม่นหมอกเมฆสลบกัน   บ้างก็เปนแสงสีสุวรรณเลื่อม
 เหลืองเรืองโรจ   บางแห่งก็เปนแสงวิเชียรชวงโชติชัชวาลย์

บ้างเป็นสิริรัตนประพาฬไพฑูรย์บีฑมราช กระจายรังฟุ้งพาด
 ผสานแสงสุกส่องสว่างฟ้า บ้างเป็นสีโมรารายระดับ ดูระวาบ
 วัชจับแสงสุริยวโรภาส เล่ห์บุคคลเอาแก้วมาดาซระดับไว้

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๑๒๓)

แต่การใช้กลบทบุษบงแย้มผกาในงานพระนิพนธ์นี้ มีบางช่วงที่พระองค์ทรงใช้เพียงนำไว้
 ต้นบาทในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ยามเอื้อนโองการตรัส	สนองอรรถอย่าลบลวน
ยามท้าวชเชยชวน	บันโดยชอบในเชิงสม
ยามร้อนพึงไกวกวัด	รำพายพายรำเพยลม
ยามตรงถวายนม	สุคนธ์ฟุ้งจรุงขจร
ยามงายก็อยู่งาน	บริบาลบดีศร
ยามสถิตไดยากร	พืงนวดนั้ระวังยาม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๖ : ๖๓)

๓.๑.๑.๑๑ กลบทบัวบานกลีบ เป็นกลบทชนิดบังคับคำข้ามวรรค โดยให้คำ ๒
 คำแรกของทุกวรรคเป็นคำเดียวกัน ตลอดทั้งตอน ดังตัวอย่างจากกลิลิตตะเลงพ่าย

ลางเหล่าเหลืองพิลาส	ลางเหล่าฉาดชมพู	
ลางเหล่าดูแดงจัน	ลางเหล่าพรรณพินเมฆ	ลาง
เหล่าเอกสุกกลลา	ลางเหล่าดาดำดื่น	ลางเหล่า
ทะมึนม่วงทมอ		

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๐๐)

๓.๑.๑.๑๒ กลบททศประวัติ กลบทชนิดนี้เป็นกลบทชนิดบังคับคำข้ามวรรคใน
 ตำแหน่งต้นวรรค แต่มีจำนวนคำ ๓ คำ คราวละ ๑๐ วรรค กลบทชนิดนี้มีปรากฏฉันท์กล่อม
 ช้างพัง แม้จะไม่สม่ำเสมอทุกวรรคก็ตาม ดังนี้

อ้าแม่อย่ามีมนะคำนี้้ง	พระทิ้งเทอศอวารณ์
วงษาแลมาตราบิดา	มิตรพันธุภรรดา
อ้าแม่อย่าคิดคณะอันลัญญ	จรเพื่อนพนาทวา
อ้าแม่อย่าหมางมนัศอ	ดุรด้วยดไนยไกล
อ้าแม่อย่านี้กนิกรสาร	บริพารในพงไพร
อ้าแม่อย่าอวารณ์ไทย	ทุกขถึงพนาภิพนม
อ้าแม่อย่าจงจิตจรเทิน	ศุขเพลินภิรมย์สม
ท่งทำอันผาศุกนิยม	ทุกแห่งเห็นลำเค็ญมี
อ้าแม่อย่าอาลยระลวง	รฎกหวงพนาลี
ลิมแหล่งตำแหน่งรุกขคิริ	อรัญซึ่งสำนังสนาน
อ้าแม่อย่าหวังวิตกปอง	จะเที่ยวท่องในท้องพนานต์
รฎยาทุราคมกันดาร	บมิเดินสวดกदार

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๓ : ๑๕๔)

๓.๑.๑.๑๓ กลบทพวงแก้วกุดัน เป็นกลบทชนิดบังคับคำ โดยกำหนดให้ทุกวรรคต้องมีคำ ๑ คำที่เป็นคำบังคับ ให้ใช้อย่างน้อยวรรคละ ๑ คำไปจนตลอดทั้งตอน กลบทชนิดนี้มีปรากฏเป็นโคลงในลิลิตตะเลงพ่าย ๑ บท ดังนี้

อบเชยเชยอบชี่	เมอสม	ญาฤา
อบว่าอรอบรม	รึนร่า	
อบเชยพี่เชยชม	กลีนอบ	เมอนา
อบดั่งอบองค์เจ้า	จักให้เรียมเชย	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๓๑)

ในพระนิพนธ์ที่เป็นร้อยก็มีกลบทพวงแก้วกุดันเช่นเดียวกัน แต่มีไม่มากนัก ดังนี้

- ลิลิตตะเลงพ่าย

นายจ่านากกลางสาร ทานทวนเทิดจำทวย พุสลัดสลวยฟูเฟื่อง
 พลคชเครื่องจำลอง ผูกเชนทองจำหลัก ปักแพนหางมายูร
 ทูนจ่ารงบรรทุก บุกจำบังฟังพ่าย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๐๐)

- ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์หิมพานต์

ท้าวเธอกีทรงเครื่องสรรพภรณ์บวรวิภูสิต สังวาลวิจิตร
 จำหลักลาย ถมวิเชียรรายเรียงระดับ แสงระวาววิเศษสี

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๕๖ : ๓๖)

บางบทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ก็ได้ทรงเคร่งครัดนัก ทำให้
 บางวรรคมีการเว้นข้ามไป ดังตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

ขอคู่บรรทมบรรจฐรณ์นิทร์	ขนิษฐคูเขนอยทอง
คู่พักตรคู่พจนสนอง	สุขคู่เขมสม
คู่ครรรฆิตีพธู	ทิพยคู่ประคองชม
คู่ชื่นรรื่นในรสจม	สวคนธคันธา
คู่ชีพคู่ชนมคง	ดำรงชวีชีวาคลา
ตราบลิ่นศศิสุริยดา	รกรักอัยารู้อวย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๕๔)

๓.๑.๑.๑๔ กลบทนาคบริพันธ์ เป็นกลบทชนิดบังคับเสียงและคำข้ามวรรค ใน
 ตำแหน่ง ๓ คำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนกับ ๓ คำแรกของวรรคถัดมา โดยให้เป็นคำที่ออกเสียง
 เหมือนกัน ๒ คำและเป็นสัมผัสอักษรอีก ๑ แห่ง กลบทชนิดนี้มีปรากฏในโคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์
 วัดพระเชตุพน จำนวน ๑๓ บท ต่อเนื่องกัน แต่ด้วยจำนวนคำของวรรคหลังในแต่ละบาทที่มี
 จำนวนวรรคละ ๒ คำ จึงทำให้ กลบทนาคบริพันธ์ในโคลงกลบทลดจำนวนคำที่ออกเสียงเหมือน
 กันจาก ๒ คำเหลือเพียง ๑ คำ เช่น หอธรรม-หอเทศน์ เป็นต้น ดังตัวอย่าง

ด้าบลหนแห่งห้อง	หอธรรม	นั้งแฮ
หอเทศน์สถานการเบรียญ	แรกร้าง	
แรกลัษดานสรรด	สบทัว	พินพ้อ
สบที่ชำระร้อมล้าง	มละบูรณ ๕	
มละเบ้องภาคพินล้าง	ล่องถุน	มีนา
ล่องที่ปฏิภูถม	ทัวด้าว	
ทัวแดนดาชอิฐหุน	เนืองระดับ	หिनเฮย
รตื้นคูคร้าวล้วน	ลาดฝ่า ๕	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๕๑)

แต่เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนำกลบทนาคบริพันธ์มาใช้กับร้อย ซึ่งมีจำนวนคำในวรรคมากกว่าโคลง กลบทนี้จึงมีคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๒ คำ ตามลักษณะบังคับที่มีอยู่ ดังตัวอย่างจากร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช

พินพิจิตรังสรรค์สุวรรณรัตน์	สุวรรณรตจรัสอร่ามเรือง
อร่ามรุ่งบรรเทืองอัมพรเพริศ	อัมพรพรายธงชายเชิดเฉลิมมงอน
เฉลิมงามสงครามสยอนไม่ต่อติด	ไม่ต่อด้านอาณฤทธิ์เข้ารุกรากูญ
เข้ารุกรับยับแตกฉานพังประลาด	พ่ายประไลยลงดินดาช

พสุธาธาร สเทือนถิ่นอรินทรสถานทั่วทุกด้าว ทั่วทุกแดน

สดับข่าวก็ยาเียง ก็ย่อหย่อนอ่อนเกรงไม่รอนราญ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๕๖ : ๓๖๓-๓๖๔)

๓.๑.๑.๑๕ กลบทสารถิ์ขั้บรถ กลบทชนิดนี้เป็นกลบทที่ไม่มีปรากฏชื่ออยู่ในตำรา ทั้งกลบทศิริวิบูลกิตติ์ และจารึกวัดพระเชตุพนฯ ชื่อกลบทที่ใกล้เคียงกับชื่อกลบทสารถิ์ขั้บรถนั้นคือ กลบทสารถิ์ขั้กรถ ซึ่งกลบทสารถิ์ขั้กรถจากตำราทั้งสองเล่มนี้มีลักษณะบังคับไม่เหมือนกัน แม้จะใช้ชื่อเดียวกันก็ตาม และไม่มีกลบทสารถิ์ขั้กรถแบบใดเลยที่มีลักษณะบังคับเหมือนกับกลบทสารถิ์ขั้บรถ ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเลย

อย่างไรก็ตามกลบทสารถิ์ขั้บรถกลับมีลักษณะบังคับเหมือนกับกลบทมังกรคาบแก้ว ที่บังคับ ๒ คำแรกและ ๒ คำสุดท้ายของวรรค ต้องเป็นคำที่ออกเสียงเหมือนกัน แต่ให้เรียงลำดับคำกลับกัน ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน มีกลบทสารถิ์ขั้บรถจำนวน ๗ บท ต่อเนื่องกันดังตัวอย่าง

แถวเขตต์ตระวันตกข้าง	เขตต์แถว	นั้นนา
น้ำช่วงหน้าวัดชาย	ช่วงน้ำ	
ก่อนจนวอนเนื่องเนินแนว	จนวอนก่อ	อิฐเฮย
คูลิ้วตระหลอดน้ำล้ำ	ลิ้วดู ๆ	
สถานนอกนคเรศนี้	นอกสถาน	กระแพงแฮ
พื้นต่ำหินปูตาม	ต่ำพื้น	

ในจินตามณี มีกลบทชื่อ"สารถิ์ขั้กรถ" แต่เป็นกลอักษร แต่กลบทสารถิ์ขั้บรถกลับมีลักษณะเหมือนโคลงกลบทชื่อทวารประดับชื่อสกัดแก้ว ดังนี้

กลางวัน พังข่าวร้าย	วันกลาง
ร้อนยิ่ง ไฟพอนฟาง	ยิ่งร้อน
ข่มสุด โศกไปวาง	สุดข่ม ขึ้นนา
กรรมภู ฉันได้อ่อน	ชัดให้กรรม (พระโหราธิบดี , ๒๕๓๐ : ๔๗๐)

ทิศบนก็มุ่งกระบาล   บนทิศ   สูงเฮย
 ดลทั่วทำตื่นทำย   ทั่วดล ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๖๔)

กล่าวโดยสรุปแล้ว กลบทในงานพระนิพนธ์ที่มีลักษณะพ้องกับวรรณคดีที่เป็นตำรากลบท มีอยู่ ๑๕ ชนิด โดยที่กลบทบางชนิดสมเด็จพระปรีดิบัตรยักราชให้มีความสอดคล้องกับฉันทลักษณ์ เช่นกลบทข้างประสาธนา ที่ในกลอนบังคับเสียงพยัญชนะ ๓ เสียงข้ามวรรค แต่เมื่อทรงนำกลบทข้างประสาธนามาใช้กับโคลง โคลงมีจำนวนคำในวรรคน้อยกว่ากลอน ดังนั้นโคลงกลบทในงานพระนิพนธ์ กลบทข้างประสาธนาจึงบังคับเสียงพยัญชนะ ๒ เสียงแทนที่จะเป็น ๓ เสียงดังในกลอน

กลบทโตเล่นหางก็เป็นกลบทอีกชนิดหนึ่งที่มีการปรับย้ายตำแหน่ง เดิมลักษณะบังคับในกลอนจะกำหนดให้มีสัมผัสสระในวรรคเป็นสัมผัสชนิดที่คำที่ ๕ กับคำที่ ๖ แต่ในโคลงสัมผัสสระนี้จะเลื่อนมาอยู่ที่คำที่ ๔ กับคำที่ ๕ เนื่องจากพระองค์ต้องการคงลักษณะสัมผัสชนิดเอาไว้ เพราะในโคลงนั้นคำที่ ๕ จะเป็นคำสุดท้ายของวรรคหน้า ส่วนคำที่ ๖ นั้นเป็นคำแรกของวรรคหลังในบาทเดียวกัน

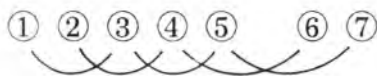
นอกจากนี้กลบทกินนรเก็บบัวและกลบทบุษบารักร้อยก็มีการยกย้ายตำแหน่งคำที่ออกเสียงเหมือนกัน การเลื่อนนี้ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ทรงเลื่อนเฉพาะในบาทที่ ๔ เท่านั้น โดยลักษณะการเลื่อนเข้ามานี้ไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับความเป็นทางฉันทลักษณ์แต่อย่างใด น่าจะเป็นความตั้งใจให้เกิดขึ้นลักษณะเช่นนี้ของพระองค์เองมากกว่า

๓.๑.๒. กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีที่ไม่ใช่ตำรากลบท

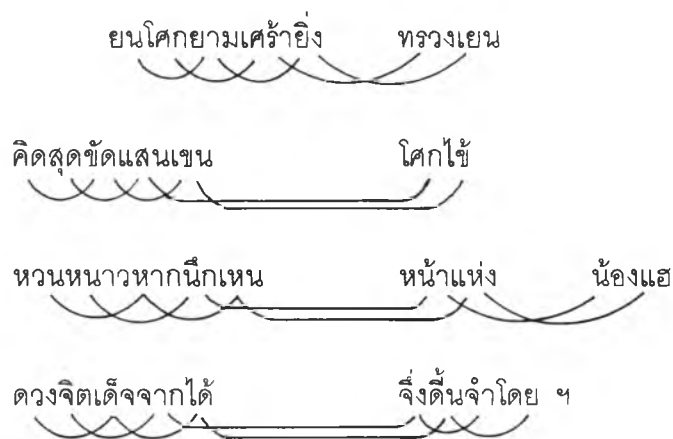
กลบทในงานพระนิพนธ์กลุ่มนี้นั้น เป็นกลบทที่มีลักษณะตรงกับกลบทในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ เพียงแต่รูปแบบกลบทในวรรณคดีไทยเหล่านั้น เป็นรูปแบบที่ไม่ได้มีบันทึกไว้ในตำรากลบท กลบทที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่

๓.๑.๒.๑ กลบทอักษรสลับ กลบทชนิดนี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จำนวน ๙ บท และใช้ชื่อว่า กลบทอักษรสลับ กลบทชนิดนี้มีลักษณะบังคับคือ กำหนดให้โคลงแต่ละบาทใช้เสียงพยัญชนะ ๒ เสียงเรียงกันไป ยกเว้นคำสร้อย และเนื่องจากโคลงต้นมีจำนวนบาทละ ๗ คำ ดังนั้นคำแรกและคำสุดท้ายของบาทจึงเป็นคำที่ใช้เสียงพยัญชนะเดียวกันเสมอ

แผนผัง

โคลงกลบทอักษรสลับนี้มีลักษณะพ้องกับ โคลงกลบทราชสีห์เทียมรถ ในโคลงนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ แต่โคลงนิราศสุพรรณนั้นมีการสัมผัสอักษรรวมไปถึงคำสร้อยด้วย ดังนี้

(สุนทรภู่ , ๒๕๑๘ : ๓๑๑)

นอกจากนี้ลักษณะดังกล่าวยังพ้องกับ โคลงกลบทอักษรสลับดวง ของเจ้าจินดาในกรม

ดังนี้

แรกศุภกักร่วมสองเรา   แสนรักรษสุดฤา
 เชิงมิตรชิดหมายข้า   ไม่ข้าเมิลชาย

(“พระสมุดโคลงกลต่าง ๆ ๓๓ กระบวน ๔๗ บท ใ้วัดพระเชตุพนเล่ม ๑.”สมุดไทยดำเส้นรงค์, เลขที่๓๒๑)

ส่วนในงานพระนิพนธ์นั้นปรากฏอยู่ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ดังตัวอย่าง

<p> ผายสารพจน์สาสน์ผู้ ส้าผอง เร่งเตรียมเร่งเตรียมริ ตริรัน ทกกิจทกกองท่า กอบทั้ง แผกแบบพูนเป็องพูน เป็องผัน ฯ </p>	<p> มาตย์แฮ สถานเฮย </p>
<p> หอธรรมแห่งที่ห้อง ธรรมหน ทิศ मुख ทนมนเทียร มาศให้ ยอดสูงเยี่ยงสุริย์ยล สรรคียง เขมกกฎเชิงกังใช้ ก่องชม ฯ </p>	<p> สถิตแฮ ยลนา </p>

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๒)

ทั้งโคลงกลบทราชสีห์เทียมรถ โคลงนิราศสุพรรณ โคลงกลบทอ้ออักษรสลัสดวง ในพระสมุทกมลโคลงฯ และโคลงกลบทอักษรสลัในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ นั้นเป็นโคลงกลบทที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน คือสุนทรภู่แต่งเรื่องนิราศสุพรรณใน พ.ศ. ๒๓๘๔ พระสมุทกมลโคลงที่มีโคลงกลบทอ้ออักษรสลัสดวงนั้น เป็นช่วงสมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์เสร็จในพ.ศ. ๒๓๘๘ ในที่นี้ผู้วิจัยไม่อาจสรุปได้ว่า กวีท่านใดเป็นผู้เริ่มกลบทลักษณะนี้ เนื่องจากเป็นไปได้ว่า กวีทั้งสามท่านต่างคิดค้นลักษณะนี้ขึ้นมาเองจึงตั้งชื่อที่แตกต่างกัน หรือกลบทลักษณะนี้อาจเป็นกลบทที่มีใช้อยู่แล้วในขณะนั้นและเรียกได้หลายชื่อก็เป็นได้

๓.๑.๒.๒ กลบททงสะบัดหาง* กลบทลักษณะนี้ปรากฏในโคลง ๔ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้กลบทชนิดนี้ในวรรณคดีทุกเรื่องที่มีการใช้โคลง ๔ กลบทลักษณะนี้มีลักษณะบังคับคือ กำหนดให้ในแต่ละบาท คำสุดท้ายของวรรคแรกสัมผัสกับคำแรกของวรรคหลัง ดังแผนผัง

① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ (⑧ ⑨)

โคลงกลบทลักษณะนี้ไม่มีในตำรากลบท แต่ผู้วิจัยพบว่าลักษณะกลบทแบบนี้มีปรากฏในวรรณคดีตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น และสืบทอดความนิยมเรื่อยมา แม้ว่าบางบทจะไม่ได้ส่งสัมผัสครบทุกบาทก็ตาม ดังตัวอย่าง

- ตัวอย่างจากมหาชาติคำหลวง

ตม หิ ทส สนมาคโต ข้าเฝ้าบอยด้อย มาถึง

เพราะทันทีเห็นขุน ชีเกกล้า

* เป็นชื่อที่ผู้วิจัยตั้งขึ้นเอง เพื่อให้สะดวกในการกล่าวถึงครั้งต่อไป

ยทิ ชานาสี ลัสม เม   ฐเห็นที่รสิง   สัังวาศ
 ปรากฏแก่ข้าเถ่า   ท่านร้าพระเอย

(มหาชาติค้ำหลวง , ๒๕๔๐ : ๑๖๔)

● ตัวอย่างจากลิลิตยวนพ่าย

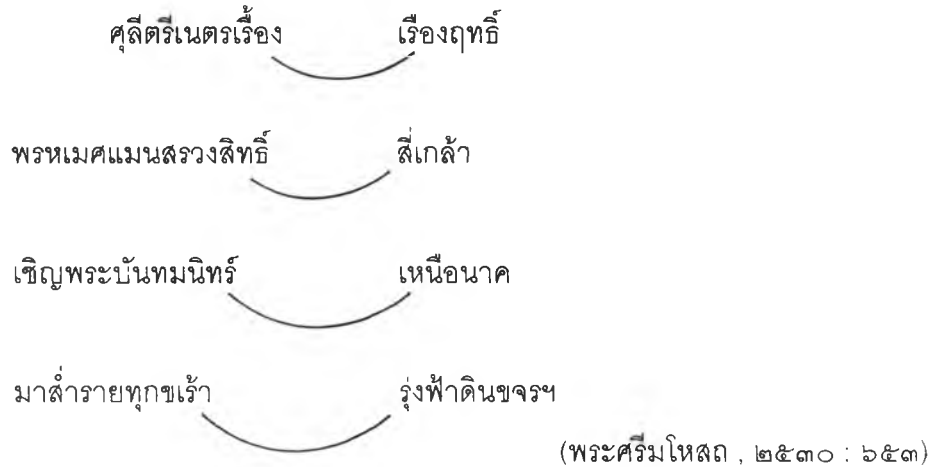
พรหมพิษณุบรมเศเจ้า   จอมเมรุ   มาศแฮ
 ย้าเมศมารุตอร   อาศนม้า
 พรุณคณิกุเพนทรา   สุรเสพย
 เรื่องรวิวรจ่า   แจ่มจันทร ฯ

(ลิลิตยวนพ่าย , ๒๕๔๐ : ๓๓๑)

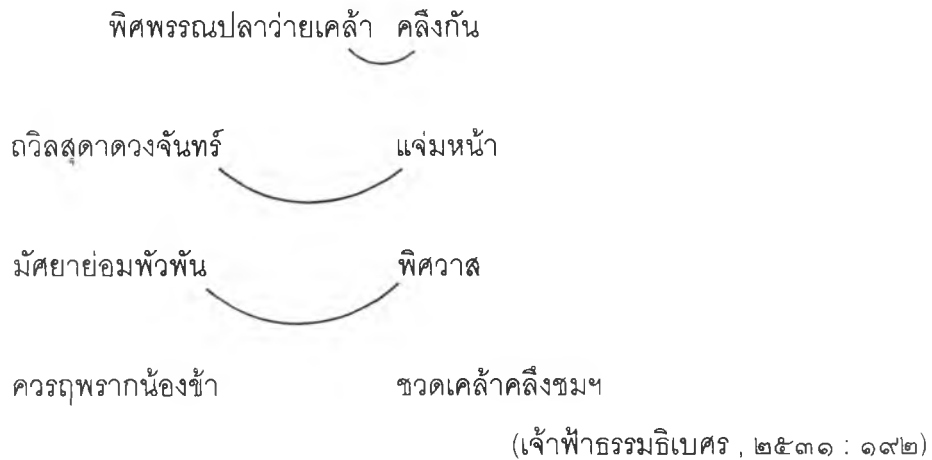
พระเจ้าจอมนารถลัยง   โลกา   เลิศแฮ
 ดาลเร่งเรื่องฤทธิทัน   ท้วฟ้า
 ไพรรออาาย   อาพาธ   แลนา
 อยู่ช่างพระเจ้าข้า   ช่มบร ฯ

(ลิลิตยวนพ่าย , ๒๕๔๐ : ๓๕๑)

- โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

- กาพย์เห่เรือ (เห่ชมปลา)

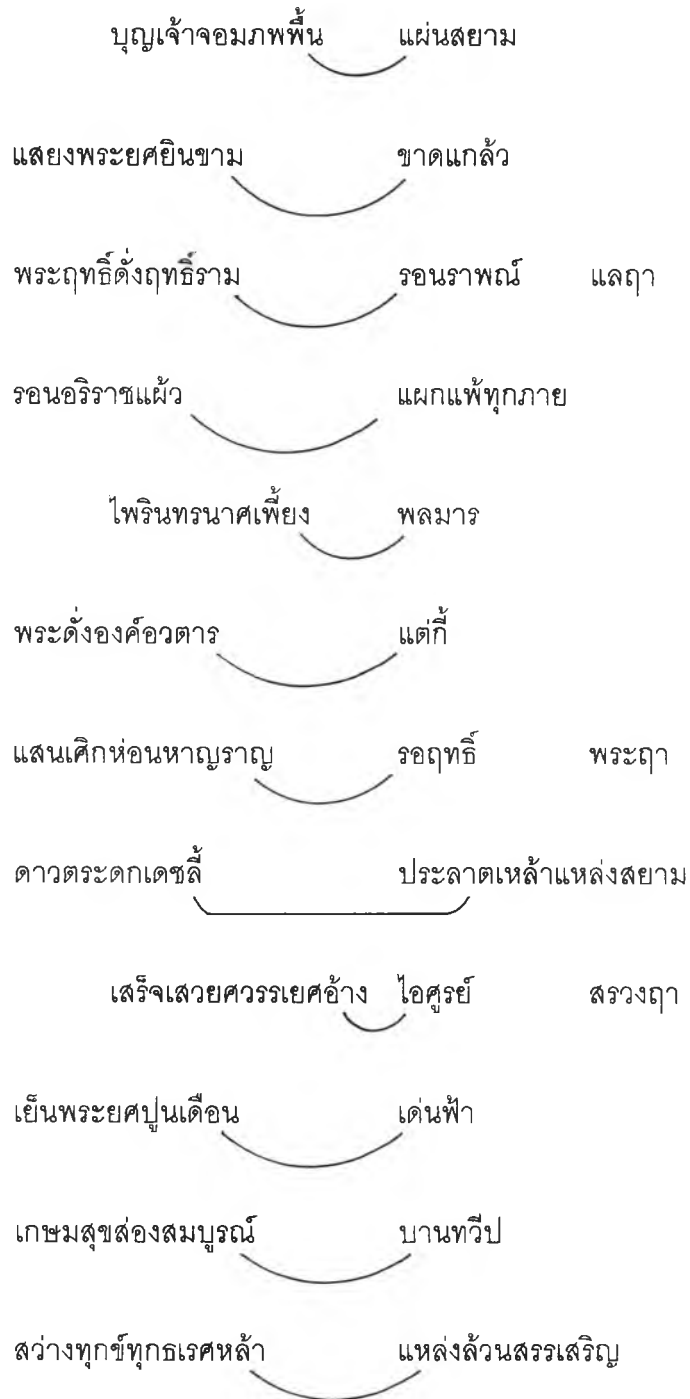

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิยมการใช้กลบทลักษณะนี้มาก ดังจะเห็นได้จาก การที่ทรงพระนิพนธ์กลบทแบบนี้ไว้ในวรรณคดีทุกเรื่องที่มีโคลง ๔ ประกอบอยู่ โดยเฉพาะในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระองค์ทรงใช้กลบทนี้ทั้งเรื่อง ลิลิตตะเลงพ่ายก็เป็นพระนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งที่ทรงใช้กลบทชนิดนี้มาก กลบทชนิดนี้หากนับจำนวนรวมในวรรณคดีของพระองค์ทุกเรื่องแล้ว จะเห็นว่ามีมากกว่าร้อยบท (ดังแสดงไว้ในตาราง ๓) กลบทงูสะบัดหางมีตัวอย่างจากงานพระนิพนธ์ดังนี้

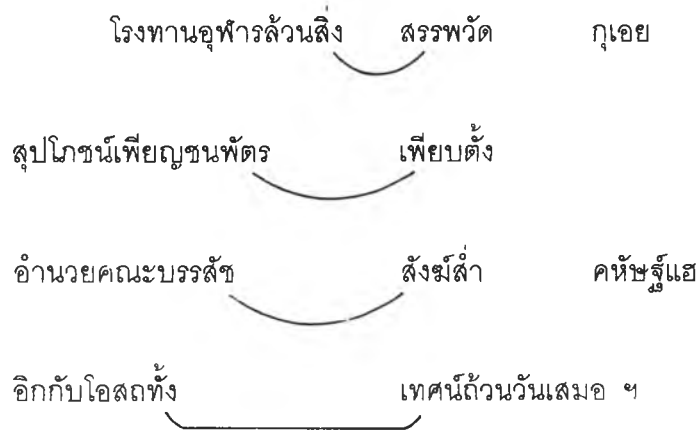

• ตัวอย่างจากลิลิตตะเลงพ่าย

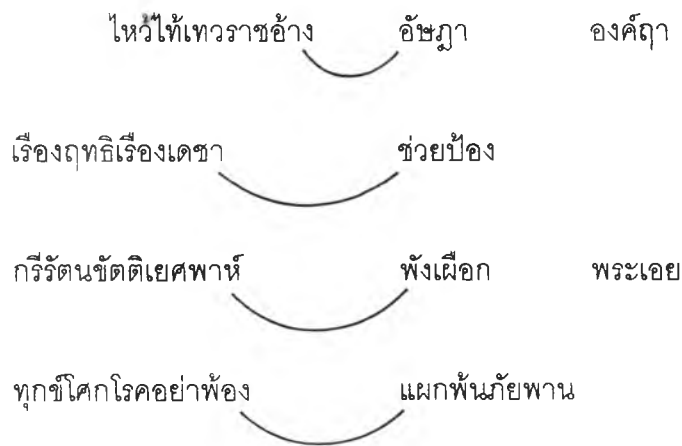
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๒)

- ตัวอย่างจากลิลิตกระบวณพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๒๙)

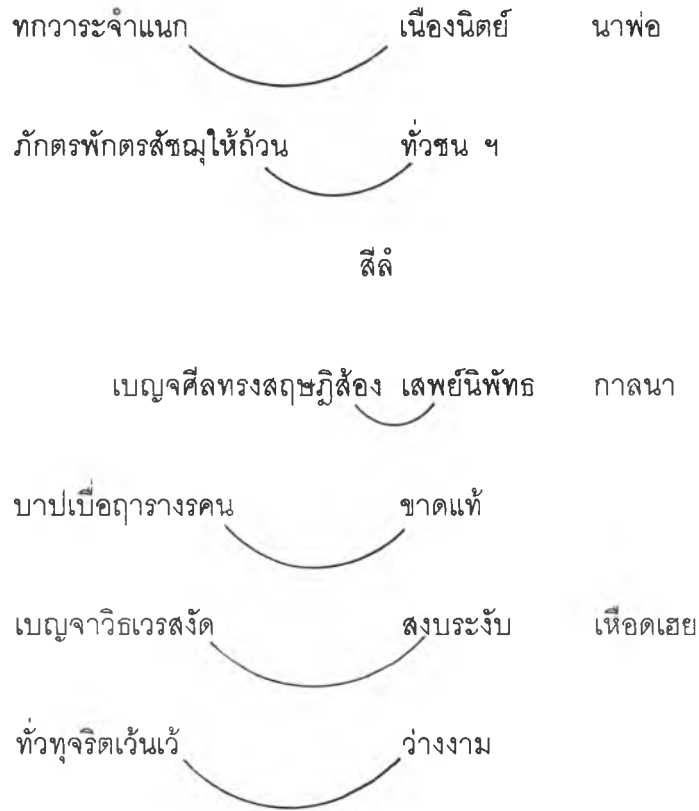
- ตัวอย่างจากกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๓ : ๑๖๖)

- ตัวอย่างจากโคลงตั้งเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

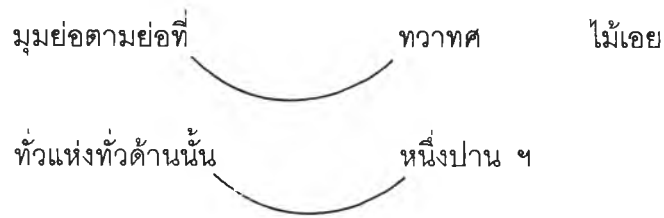

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๒)

โคลงกลบทลักษณะนี้มีบางส่วนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้ร่วมกับกลบทชนิดอื่น ได้แก่โคลงบางส่วนในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ที่ใช้กลบทส่งสัมผัสระหว่างวรรคและกลบทตามตำราที่พระองค์ทรงระบุชื่อไว้ (ยกเว้นกลบทอักษรสลั เนื่องจากกลบทชนิดนี้ต้องเรียงอักษรสลักัน ทำให้ไม่มีสัมผัสอักษรที่เป็นสัมผัสชนิด) ดังตัวอย่าง

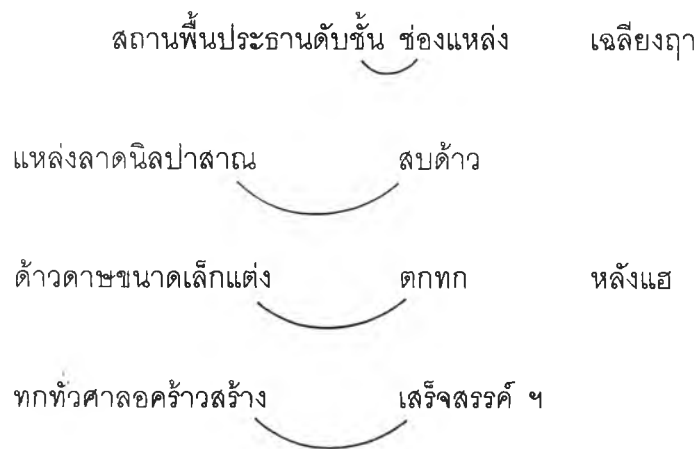
กลบทกินนรเก็บบัว

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๔)

กลบทวิวัฒนาการ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๗)

กลบทข้างประธานงา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๗)

อนึ่ง โคลงกลบทงูสะบัดหาง ในงานพระนิพนธ์ ก็อาจจะมีที่ส่งสัมผัสอักษรไม่ครบ ๔ แห่ง ดังตัวอย่าง

- ลิลิตตะเลงพ่าย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๕๓)

- ลิลิตกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๔๐)

๓.๑.๒.๓ กลบทบุษบงสลับกليب* กลบทบุษบงสลับกลิปนี้ตั้งขึ้นเพื่อใช้เรียกชื่อ กลบทที่มีลักษณะการบังคับคำต้นบาท หรือต้นบท โดยที่การบังคับนี้จะบังคับคำในลักษณะที่

* เป็นชื่อที่ผู้วิจัยตั้งขึ้นเอง เพื่อให้สะดวกในการกล่าวถึงครั้งต่อไป

แสดงการโต้ตอบกันหรือกล่าวถึงตัวละครระหว่าง ๒ ฝ่าย กลบลักษณะนี้มีปรากฏในอนิรุทธ
คำฉันท์ดังตัวอย่าง

อ้าอรอนงคทิพยลักษ-	ณสำนักนนิสาวสวรรค์
สุดสวาทแลแม่ฤทยหรร	ชแก่พ็อย่าสงไสย
อ้าพระเสด็จพณผู้เดียว	บมีเพื่อนเปนเพื่อนไป
เพื่อนพระพเนจรจะไกล	บุรีรมยเมืองแมน
อ้าอรอุบลบวรภาค	ยจงอยู่อย่าได้แคลน
ถึงเรื่อยจะไปพณในแดน	ยลสัตวชมชಾಯ
อ้าพระจะละสนมบำเรอ	บริรักษแหลหลาย
จักอยู่ทรเล่ชีวิตวาย	ตั้งฤพระจะทันเห็น
อ้าแก้วอย่าโคกจงมาสุข	ทณแม่อยู่ได้เปน
ลำบากด้วยพีที่เจ้าเค็ญ	ทุกขด้วยองงค์ยง
อ้าพระเสด็จพณจำรัส	พรรณแสงแสงจำรัสองค์
ขอบเศรำพระศรีนฤบดีผง	ธูลีฝุ่นลของอาย ฯ

(อนิรุทธคำฉันท์ , ๒๕๓๐ : ๕๖๕)

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า คำแรกของบทเป็นคำเดียวกันไปตลอด ส่วนคำที่ ๒
ของบทจะเป็นคำที่ใช้เรียกแต่ละฝ่าย ดังนั้นลักษณะของกลบทชนิดนี้จึงเป็นลักษณะที่แสดงการ
โต้ตอบกันระหว่างตัวละครทั้ง ๒ ฝ่าย ส่วนในงานพระนิพนธ์นั้นทรงใช้กลบทลักษณะนี้ใน สมุท
โรษะคำฉันท์ ดังตัวอย่าง

อ้าแม่จักเมื่อไคล	ทิศใดก็ดาลจน
แถวเถื่อนสลกยล	อรัญรอบบรูทาง
อ้าพระจะเดิรดัด	พนัสซึ่งคنيعนาง
เขาเขินเปนเนินกลาง	แลก็ตักันสัญจรไฉน
อ้าแม่ลำเค็ญเข็ญ	ก็จำเปนจักจำไป
ไซ้เหย้าจะเนาใน	สำนักนนิมีควรรจง

อ้าพระกัจจาเดิร	ณแนวเนินตำแหน่งคง
นุกป่าแลฝ่าพง	ลำโอบบาทจักยาศรา
อ้าแม่เมื่อยามยาก	ลำบากบทลีลา
จ้กมานกมลมา -	นออย่าทำออย่าแท้ถวิล
อ้าไททุราจร	ทั้งอดนอนแลอดกิน
กลืนทุกข์เป็นอาจิณ	บมิจี้ดมิจางใจ
อ้าอรออย่าอาดูร	ทุกขพุลเมื่อพานไผย
ข่มแข่งฤทัยไคล	แลค้อยเคลื้อนค้อยคลายคลา
อ้าไทจักไคลคลาด	หิมวาศวนาทวา
คกงมอดคกงมรณา	บมิดงอยู่หึ่งปาง
อ้าอรออย่าอ่นรฮิด	รอาคิตกมลหมาง
บุญมีมิวายวาง	ชีวอดคองรอดคีน
อ้าพระแม่บาปเปียน	คือเวรเวียนฝ่าฝืน
ชีวาตมจักอาจยีน	อยู่ยี้ดยั้งบหยังยล
อ้าแม่แม่บุญผดุง	อ้ารุงเกื้อฤเมื่อชนม์
ชีพมอดจักปลอดดล	ยั้งแดนถิ่นบูรินทร์เรา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๔๐ : ๒๔๘-๒๕๑)

● ตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

อ้าแม่เสมอสมรเรียม	บมิร้างคณิงขนาง
หวังเวรสกนธ์ชนมวาง	วรนุชฤหน่ายนวล
อ้าพระผู้เกศมกุฎกา	รุธุข้าทรโหยหวล
แห่งเน่อนจรเทอญจิตรจ้กรวณ	ทุกขให้ประจากร
อ้าแม่ฤาหมางมนัสอา	ดุรต่วนทรทึงถอน
ใจเจ็บแต่พิตังฤจะรอน	เสนหน้องออย่าหมองหมาย
อ้าทำวธสิ่งเศียรอ้ารง	สุขคงบแคลนคลาย
วันใดไคลชีวิตวาย	บมียืนอยู่คังวัน

อ้าอรอয়ার้อนฤไทยโหม	นัสเศร่ากำศรวญศัลย์
ยามเดี่ยวพิโยคเขาวคือพัน	พัสร่างในปางไฉน
อ้าองค์ผู้ทรงพระคุณคาม	ภริสมอสมุทไทย
ชีพ้องฉลอบทบไกล	กลปาทุกากาญจน์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ๒๕๑๑ : ๕๙ - ๖๐)

ในบางบทกลบทชนิดนี้อาจจะขึ้นต้นบทเป็นจำนวน ๓ คำ ก็ได้ ดังตัวอย่างจากสมุทโฆษ
คำฉันท์ ดังนี้

อ้าพ่อคือจอมจตุรภูษ	ผู้ทรงครุฑเขจรจรัส
อ้าแม่คืออัปสรสุพรรณ -	ณพิลาศลักษมี
อ้าพ่อคือองค์อัครมเห -	ศรเทพยตรีศูลี
อ้าแม่คือเทวภคินี	นุชมิ่งอุมาสมร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๔๐ : ๒๓๖)

นอกจากกลบทนี้จะใช้คำที่คล้ายคลึงกัน เช่น "อ้าพ่อ" "อ้าแม่" "อ้าพระ" "อ้าอร" เป็นต้นแล้ว ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ผู้วิจัยจะจัดให้การใช้คำอื่น ๆ ที่ไม่คล้ายคลึงกับคำดังกล่าวแต่มีลักษณะการวางไว้ต้นวรรค ต้นบาท หรือต้นบท และแสดงการแบ่งตัวละครออกเป็น ๒ ฝ่าย เป็นกลบทบุษบงสลักลับเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

พระแมลงเปนพายัพัดพา	เพอภองศ์สตรา
รสายรส้าสูญศร	
ยักษ์ยงเป็นนาคนิกร	กลากลาดอัมพร
อเนกอนันต์หนันหนา	
ยักษ์ยงเปนราชหริพา	หนานาคา
ขจัดบ่าบัดบังวาย	
ยักษ์แมลงเปนแหล่งไศลหลาย	เหลือหลากเรียงราย
จักทับจักท่อมเอาองค์	

พระแมลงเย้ายูทร์ศรทอง ทำลายทำลักฎุพา	เป็นเทพย์ทัณฑ์ลง
ยักษ์ศาสตรเปนไอยรา แลแหงนประแบรินปรบกรรณ	เลื่องเสยสองงา
พระศาสตรศักดิ์สามารถ เกรนทร์เนนพสุธาร	เปนสี่หัวใจประจัน
ยักษ์ยิงปืนเปนอันธการ บดูตระหนักไยนา	จตุรงค์บินดาล
พระยิงปืนเปนจันทรธา พิโรจน์จำรัสศรีมี	โอภาสอาภา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๑๓๗)

ในบางตอนอาจมีลักษณะเป็นคำถามคำตอบ ดังตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

ขุนไคอันทรงรถกิเลน แสนยาพลากรกำธร	แลกระหลอกกระลิ่งศร ศัพทช้องลำเรองรณ
ขุนนั้นคือพรหมทัตภู กาลิกรัษฐ์พิพฒมณ	ธรรผู้ดำรงสกล ทลมงมมโศววรรษย์
ขุนไคสถิตย์ณรถสิน กวัดแก่งลำแพงเพ็ชรอัน	ธพรราชยืนยัน อดิเรกพหลหาญ
ขุนนั้นคือเการพยนเรน เกลองกรุงกูรัมยพิศาล	ทรให้ธราธาร ภิเชกเสวยสวรรยา
ขุนไคอันเนาวรรณมาต กรเกาะกู่ทันตศัษฏรา	สรพราศศพณทดาษดา วูรห้าวคำแหงแสงดง
ขุนนั้นคือโกศลบดี ถวัลย์รัชบุรินทร์มิถิลแขวง	ศวรเดชเรืองแรง วิเทหเทศเขตรชัณธ์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๖๙)

๓.๑.๒.๔ กลบทบุษบาขยายกลีบ * กลบทชนิดนี้คล้ายกลบทบุษบงแยมผกา แต่คำที่บังคับนั้นจะอยู่เฉพาะต้นบทเท่านั้น กลบทลักษณะนี้มีปรากฏในวรรณคดีสมัยอยุธยา หลายเรื่อง เช่นสมุทรโฆษคำฉันท์ ดังตัวอย่าง

- สมุทรโฆษคำฉันท์

ปางพระภูธรเสด็จไคล คล้องคลนไพร
แลชมสนุกพนสนธิ์
ปางเสด็จหยุดรถจรดพล ไกล่ไม่ไพรสนธิ์
พิศาลล้าัดตรุ
ปางพระไพพาพระภู- ธรสมพระภู
แลสองตระกองกริษา

(พระมหाराชครู , ๒๕๓๐ : ๑๑๓)

กลบทรูปแบบนี้ยังมีปรากฏในวรรณคดีสมัยอยุธยาอีกหลายเรื่อง ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปใน บทที่ ๔ ข้อ ๔.๒

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้กลบทบุษบาขยายกลีบในพระ นิพนธ์สมุทรโฆษคำฉันท์ สรรพสิทธิ์คำฉันท์ และกฤษณาสนน้องคำฉันท์ ดังตัวอย่าง

- สมุทรโฆษคำฉันท์

บางชาติคเชนทจัททันต์ ผิวผ่องเพียรพร -
ณภาคไทรบุรีศรี

---

* เป็นชื่อที่ผู้วิจัยตั้งขึ้น เพื่อให้สะดวกในการกล่าวถึงครั้งต่อไป

บางสารอุโบสถกุหลุมมี	มาตังคอินทรีย์
สุพรรณพ่างต่างพงค์	
บางเหล่าเหลืองลานพิศวง	เหมหัตถ์วงค์
คือวรรณมโนเสลา	
บางหมู่่มงคลไอยรา	สี้อัญชันผกา
ประกอบมงคลดลสถาน	
บางโคตรคันธชไอฟาร	มูลมูตรกายตระการ
ก็หอมตระหลบสบสกล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๐ : ๒๔๓)

- ตัวอย่างจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์

ต่างตรวจเตรียมไหยหัสตินทร์	รถบทจรพณท์
สรรพราชพิริโชนจล	
ต่างกริษาทัพพวยพล	ฝ้ายแสนยาดล
อุศุภาอิศวรสีมา	
ต่างตั้งโชมโรมราชา	ขอบค้ายรายรดา
รดับด้วยธูชทิวทวน	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๒๓)

- กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

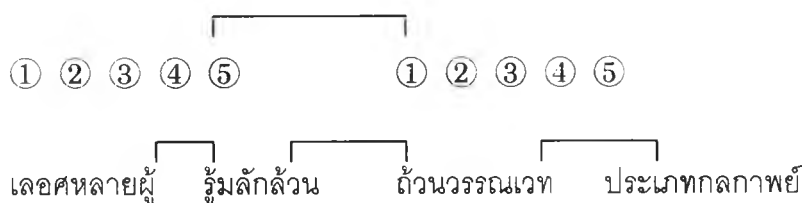
รักตนเสงี่ยมตน	บำเพ็ญผลสัตยา
ทานศีลศรัทธาปรา-	รภาเกื้อกุศลธรรม
รักสัตวานานา	พึงรักษาบเดียดฉัน
เลี้ยงดูทุกคืนวัน	จนอิมหน้าเป็นอาจิณ
รักรุกชอุปถัมภ์	พึงรดน้ำแลพุนดิน
กึ่งก้านธารานลิน	สงวนไว้ได้เขยชม

รักชนพืงเลี้ยงดู   ให้อยู่สุขสำราญรมย์
นุ่งห่มอุดมสม   บุรณพร้อมภัคษาหาร
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชาติอินทร์ , ๒๕๐๓ : ๖๘)

๓.๑.๒.๕ ร่ายกาพย์(แบบที่ ๑) คำว่า "ร่ายกาพย์" เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในจินดามณีเล่ม ๒ ฉบับของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท โดยมีคำประพันธ์ประกอบไว้ดังนี้

งามเกียรติก้องท้องธาตรี   กระวีลยามประเสริฐ
เลิศหลายผู้   รู้มลักล้าวน   ถ้วนวรรณเวท   ประเภทกล
กาพย์   สุภาพด้นนแสดง   แดงเลศฉันท   พรรณ
พดพิพจน์   บทมาตราสามรรถญาณ   ชาญเซียว
ทราบอักษร   สรรพสี่สบทูกิ่ง   ลิ่นแจ้งแจกกลอน ฯ
(กรมหลวงวงศาธิราชสนิท , ๒๕๒๖ : ๒๔๒)

จากคำประพันธ์ดังกล่าว   ลักษณะของร่ายกาพย์คือ   การส่งสัมผัสจากคำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนไปยังคำแรกของวรรคถัดมา ดังแผนผัง

ลักษณะของร่ายกาพย์นี้คล้ายคลึงกับกลบทที่เรียกว่า คุณบท ในกลบทศิริวิบุลยคติ กลบทชนิดนี้ กำหนดให้มีจำนวนคำวรรคละ ๓-๔ คำ และส่งสัมผัสไปยังคำแรกของวรรคถัดมาเท่านั้น ดังตัวอย่าง (รูปแบบกลบทที่คล้ายคลึงกับคุณบทนี้ ยังมีร่ายกาพย์(แบบที่ ๒)อีก ผู้วิจัยจะกล่าวถึงต่อไป)

(หลวงศรีปรีชา(แข็ง), ๒๕๓๑ : ๑๐๑)

การแต่งร่ายกาพย์นี้ น่าจะเป็นลักษณะที่มีมาแต่โบราณ ดังจะเห็นได้จากวรรณคดีอย่าง ลิลิตโองการแข่งน้ำ และลิลิตยวนพ่าย ดังตัวอย่าง

- ลิลิตโองการแข่งน้ำ

โอมลิตธิสรวงศรีเกล้า   แผ้วมฤตยู   เอาจูเป็นแท่น
 แก้วนกลืนฟักสิ้นดิน   บินเอาครุฑมาขี่   สีม้อถือสังข์จักรกธา
 ธรณี   ภารุอวตาร   อสุรแสงลาญทัก   ทักคณิศจรนายฯ(แห่งพระ
 แสงศรปลั้ววาท)

(ลิลิตโองการแข่งน้ำ , ๒๕๔๐ : ๗)

- ลิลิตยวนพ่าย

เอกภูธรกรรข   ทสนัษสมุขลิต   วิกสิตสโรชิตม   บรม
 นบอภิวาท   บาทรโชพระโคดม   สันุพระสัทธรรมมาทิตย
 บพิตรมहिทธิมเหฬาร...

(ลิลิตยวนพ่าย , ๒๕๔๐ : ๓๓๑)

ในงานพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้ลักษณะ ของร่ายกาพย์ในวรรณคดีหลายเรื่อง แม้ว่าจะไม่สม่ำเสมอทุกวรรคก็ตาม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- ลิลิตตะเลงพ่าย

ฝ่ายชีพ่อทวิราชาติ   ราชบุริโสดม   พรหมพิทยาจารย์
 เบิกโชนทวารโดยกระทรวง   ปวงละว้าเช่นไก่   ไชว่สรวงพลีผี
 สาง   พलगธสังแสงอาชญา   แต่หลวมมหาวิชัย   ใจ
 ทรนงองอาจ   ยาตรตัดไม้ข่มนาม   ตามตำรับไสยเพท

บัดนฤเบศทรงสดับ   เสียงปี่น   ทัพแแย้งดุฤทธิ์   สุด
 อำเภอลอไลต์   โปรดองการธใช้   ให้หมื่นทิพเสนา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๙๖)

- ลิลิตกระบวณพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค

ครีสิทธิเดชอดุลย์   วิบุลย์บุญญาดีแรก   เอกอิศราธิราช

ขาดอเรนทรเช่นเทีญ   เย็นพระยศเยือกห้ำ   เซอดฟากฟ้าให้ฟู
 ชูฟากไผทให้ฟ่อง   ถ่องพระศาสนทำนุก   เทอดทางยุคดีทำเนียบ
 เทียบทศธรรมอ้ารง   ทรงสิ่งคฤหพัสดุ   จักรวัตอำรุง
 ผดุงแดไฟรให้คู่ช   ปลุกใจราษฎรให้เกษม   เปรมสมบุญ
 ภูลสวัสดิ   ขจัดอริราชอันตราย   ขจายทุกข์ทวยจรสร้าง
 ศรีอยุธยาเศเจ้าช้าง   เมื่อกผู้ฟังสามสารนา ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๒๘)

๓.๑.๒.๖ ร่ายกาพย์(แบบที่ ๒) ร่ายกาพย์ในงานพระนิพนธ์นี้จะคล้ายคลึงกับ
 ร่ายกาพย์ในจินตมณีฉบับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท(ร่ายกาพย์แบบที่ ๑) แต่ลักษณะร่ายกาพย์
 แบบที่ ๑ นี้จะกำหนดตำแหน่งการส่งสัมผัสสระข้ามวรรค ๑ แห่ง และจำนวนคำในวรรคอาจจะไม่
 แน่นนอน แต่ร่ายกาพย์ในพระนิพนธ์นั้น ทรงกำหนดให้ในแต่ละวรรคมีจำนวนคำวรรคละ ๖ คำ
 และสัมผัสสระข้ามวรรค ๑ แห่ง สัมผัสสระในวรรควรรคละ ๑ แห่ง ดังแผนผัง

① ② ③ ④ ⑤ ⑥   ① ② ③ ④ ⑤ ⑥   ① ② ③ ④ ⑤ ⑥

ลักษณะดังกล่าวนี้ หากเขียนแยกกันเป็นวรรคละ ๓ คำ จะเหมือนกันกับกลบทที่เรียกว่า
คุณบท ในกลบทศรีวิบูลกิตติ

อย่างไรก็ตาม ลักษณะร่ายกาพย์(แบบที่ ๒)นี้ มีลักษณะที่ใกล้เคียงอย่างมากกับร่ายบาง
 ชวงในมหาชาติคำหลวง ดังตัวอย่าง

- ทานกัณฑ์

กุเตือนแต่แม่มีพร ศรีสไมให้หูฟัง มเมว วจน์ ยงพง

พ้อต่อความบอกรักอรอดอกจิ้งพริ่อง วเน เย โหนติ
 หุสสุหา ยงเงื่อนทองห้องป่าชฎ สัตว์ใดคนทนมนนยาก
 พหู กีฎา ปฏุงคา จ เปนหมุ่มมากหลากหลากหลาย
 แผลงเหลือบลายคายบุงร้าน มกสา มรุ มกชีกา จรเชบ
 ฟ่านชานพิศมสุม ยุงรินรุมชุมต่อตอด...

(มหาชาติคำหลวง , ๒๕๔๐ : ๙๕)

- กัณฑ์มหาวนวิณณา

...ดูกรพราหมณ์ ความบไซได้แก่กู ดูทุกประการ

อโถ พรหเม อนามย์ รำคาญทุกข์ ชุกความยาก ภาค
 กงวลดลभी อโถ อุญเชน ยาเปมิ ปริดีมะนะสะความ
 ไร่ ได้ลัยตน ผลอาหาร อโถ มูลผลา พหู การ
 หลายภาค รากพฤษผล กลรบด...

(มหาชาติคำหลวง , ๒๕๔๐ : ๑๖๓)

ร่ายกาพย์นี้มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ดังนี้

ร่ายกลบทช่วงนี้ ชลดา เรื่องรักษลิขิต(๒๕๔๔ : ๙๒) กล่าวว่าเป็นผลงานของกวีสมัยหลังที่แต่งซ่อม
 ดังนี้ “เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบลักษณะของกลบทข้างต้นกับร่ายโบราณตอนอื่นที่ปรากฏในมหาชาติคำหลวงจะ
 เห็นได้ว่า ร่ายลักษณะนี้ดูแปลก และน่าจะเป็นของที่แต่งขึ้นใหม่ภายหลัง ไม่น่าจะเป็นผลงานของกวีสมัย
 อยุธยาแต่อย่างใด...”

ไทยยลหนออธรรม์ อันชำรุดทรุดโทรมล้วน ถ้วนทุกแหล่งแห่ง
 หลังกา ฝาพื้นประหรัทักพังเนื่อง เครื่องบนกระบาลนานนุ
 ค้าน ด้านสูงต่ำคร่ำคร่าหลาย สลายปฐนอิฐพิศเพิกคราก
 มากร้าวแตกแหลกบุบราน การควรคิดกิจเกือกอป ขอบริ
 ปฏิสังขรณ์...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๔๒)

นอกจากนี้ ร่ายกาพย์ยังมีปรากฏในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก แต่ไม่มากนัก ดังนี้

จึงตรัสสั่งเสนาใน ให้ตรวจตราโยธาทัพ สรรพพลรถขเดิน

เท้า เหล่าพลม้ากล้ารณรงค์ ทรงยุทธนาอาภรณ์เพชร เทิด
 สรรพพานาวิธารุช ยุทธชาญเชี่ยวชาญสงคราม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๕๖ : ๓๕๙)

จะเห็นได้ว่าร่ายยาวทั้ง ๒ แบบนี้ มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ต่างกันเพียงแค่สัมผัสใน
 วรรค กล่าวคือ ร่ายกาพย์ในแบบที่ ๒ มี ๑ แห่ง แต่ร่ายกาพย์แบบที่ ๑ นั้นไม่ได้บังคับ อีกทั้ง
 จำนวนคำในวรรคของร่ายกาพย์แบบที่ ๑ นั้นไม่ได้มีจำนวนคงที่แบบร่ายกาพย์แบบที่ ๒ ร่าย
 กาพย์ทั้ง ๒ แบบนี้ น่าจะเป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีอยุธยา เช่น ลิลิตโองการ
 แชน้ำ มหาชาติคำหลวง ฯลฯ มากกว่าที่จะได้ต้นแบบมาจากกลบทศรีวิบูลกิตติ เนื่องจาก คำ
 ว่า "ร่ายกาพย์" นั้น ปรากฏชื่ออย่างชัดเจนทั้งในจินดามณีเล่ม ๒ (ร่ายกาพย์แบบที่ ๑) และใน
 โคลงฉันเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน (ร่ายกาพย์แบบที่ ๒) หากร่ายกาพย์ ได้แนวคิดมาจาก
 กลบทศรีวิบูลกิตติจริงก็น่าจะให้ชื่อว่า "คุณบท" มากกว่า

๓.๑.๒.๗ กลบทอเนกพล* กลบทอเนกพลนี้เป็นกลบทที่มีลักษณะคล้ายกับ
 กลบททศประวัติ คือมีการวางคำไว้ที่ตำแหน่งต้นวรรค แต่กลบทอเนกพลนั้น จะเน้นไปที่การ

* เป็นชื่อที่ผู้วิจัยตั้งขึ้นเอง เพื่อให้สะดวกในการกล่าวถึงครั้งต่อไป

พรรณนาภาพของหมู่พวก โดยเฉพาะการพรรณนาจุดประสงค์เสนา คือพลช้าง พลม้า พลรถ และพลทหาร และมักขึ้นต้นด้วยคำว่า “พล”

กลบทของเนกพลนี้มีปรากฏอยู่ในมหาชาติคำหลวง อนิรุทธคำฉันท์ บุณโณวาทคำฉันท์ และจินตตามณี ดังตัวอย่าง

- มหาชาติคำหลวง กัณฑ์มหาวนวิวัฒนา

อุโบ กาลุปกุชโน

พณคณนทคณาษา	ร่อนร้องโดยกา	ละเข้าชรเสียงเที่ยงคืน
	อเดตถ สกุนา สุนติ	
พณคณนทคมีหีน	บมีโหจยมีน	ตรศักรสยกพรยกไพร
	นนานาวณณา พหู ทิชา	
พณคณนทคณานาวิล	ต่างต่างกันไกว	ดูรจํารยงสยงหวาน
	สพเพ มณชู นิภูชนติ	
พณคณนทคตุดระการ	ร้องก้องเสียงสาร	สรเสนาะสุรโนคเอาใจคน

(มหาชาติคำหลวง , ๒๕๔๐ : ๑๗๕)

- อนิรุทธคำฉันท์

พลคชคชเมามัน	ผูกจรีชร
คโตมร	
พลคชคชสายสมร	ภูษนาภรณ์
ประดับดาษ	
.....	
พลหยหยเรื่องเดช	พรรณวายเพศ
กรศักดิ์	

พลหยหยไกววก๊วก   เล่นก็เล่นนักซึก
ก็ซึกคง

.....
พลรรถชรูแตรง   นายกำแหงแรง
ตระมันคง

พลรรถทอตรง   เบญจรงค์รัต
นเพริศพราย

(อนิรุทธคำฉันท์ , ๒๕๓๐ : ๕๖๒)

- บუნโณวาทคำฉันท์

พลคชคชแรงแโรม	โจอมรงค์คคง	อาวรุทธสรรพ
พลคชคชเรีวรับ	จับอรินทรราชฟาด	ขจัดจร
พลคชคชฤทธิรอน	เบญจลึงคธ	เถลิงงา
พลคชคชคักดา	งางอนช้อยสอย	เอาดวงดาว
พลอัศวอัศวฉ่าฉาว	จับทุกแดนดาว	สยบสยของ
พลอัศวอัศวล้าพอง	ทวนมาสลายของ	จามรี
พลอัศวอัศวล้าลี	ทรงกฤษณ์ดี	ดำเลิงสาย
พลอัศวอัศวผาดผาย	ทรงธนูสาย	ประลองทัต
พลรรถถเฉวียนฉวัด	เรียบแปรภวัต-	นปลายธง
พลรรถถก้องกง	เวียนระเห็จหงส์	คือกั้งหัน
พลรรถถพรายพรรณ	สรรพประดับกาญจน์	มณีแสง
พลรรถถคำแหง	ปรปักษ์แสง	สยบมรณ์ ฯ

(พระมหานาค วัดท่าทราย , ๒๕๓๑ : ๓๒๑)

สังเกตว่า ในอนิรุทธคำฉันท์และบุนโณวาทคำฉันท์นั้น ทำยวรรคแรกมักจะเป็นคำที่
สัมผัสอักษรกัน เช่น พลคชคชเมามัน , พลรรถชรูแตรง , พลคชคชแรงแโรม , พลอัศวอัศว
ผาดผาย เป็นต้น

ในจินตตามณีก็มีคำประพันธ์ที่เป็นกลบทอเนกफल เช่นเดียวกัน แม้จะเป็นการพรรณนาหมูนกไม่ใช้การพรรณนากองทัพและไม่ได้ขึ้นต้นด้วย "พล" ก็ตาม ดังนี้

นิกrivihคมั่วมูน	ร้องจะแจ้วจู่จะจูงใจ
นิกrivihคสบไสมย	ร้องระวังไพรวนศถาน
นิกrivihคขึ้นบาน	ชมพระสมภารเส็จจร
นิกrivihคปรเอียงอร	บินณอัมพรก็ร่อนเรียง
นิกrivihคเมิลเมียง	ศัพทจำเรียงธราดล

(พระโหราธิบดี , ๒๕๓๐ : ๔๗๙)

ส่วนในงานพระนิพนธ์นั้น รูปแบบจะคล้ายกับในอนิรุทธคำฉันท์และบุณโณวาทคำฉันท์ คือ ใช้พรรณนาจุดตรงคเสนา โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพรรณนาครบทั้ง ๔ เหล่า ในสมุทโฆษคำฉันท์ และยังทรงนิยมสัมผัสอักษรท้ายวรรคแรกอีกด้วย ดังตัวอย่าง

- สมุทโฆษคำฉันท์

พลคชคณดาษดา	ชาญชนะงา	สง่าขาม
พลคชชนะแงงาม	เคยผจญสงคราม	บำบัดบร
พลคชคณโรมรอน	รงค์ดีสกร	รนมรนาศ

ฉันท์ข้างต้นในจินตตามณี ระบุชื่อว่า "ชินวรฉันท ชื่อมาลินีฉันท" ดังนี้ "มีแลนคนสอง มคณหนึ่ง ยคนสอง อยู่ดับกันดังนี้ ชื่อชินวรฉันท ฉันท์ว่าติมีในอักษร ๔,๗"(พระโหราธิบดี , ๒๕๓๐ : ๔๗๙) ลักษณะการแบ่งวรรคในมาลินีฉันท์ข้างต้นนี้แตกต่างจากการแบ่งวรรคของมาลินีฉันท์ที่ทั่วไป เนื่องจากมาลินีฉันท์จะแบ่งวรรคเป็น ๓ วรรค วรรคแรกมี ๔ คำ วรรคที่ ๒ มี ๔ คำ และวรรคที่ ๓ มี ๓ คำ

พลคชคนสามารถ	ราญรูปปลาด	ก็ลาญทัก
.....		
พลอัศวคนชำนาญปราบ	อเรนทรกำราบ	ระอาฤทธิ์
พลอัศวคนชาญชิต	ผจญปัจจามิตร	ประลัยหลาย
พลอัศวคนเรียงราย	พร้อมอาภรณ์กาย	กนกเฟริศ
พลอัศวคนแลเลิศ	อนิกษ์ฐาเทิด	กฤษณ์หน้า
.....		
พลรถคนมากมวญ	เล็งพิลาศควร	จะพิศวง
พลรถคนเทียมดุรงค์	งอนบรจรเจิดธง	สล้างสลอน
พลรถคนของกรณ์	แปรกและแอกงอน	กึ่งามสรรพ
พลรถคนดิเรกประดับ	แก้วประกอบกับ	กนกเนื่อง
.....		
พลบทธจรโจษจรร	กรก็กุมสรรพ-	พศาสตรา
พลบทธจรดาชดา	ตนละตนผลา	พันลึกพันลือ
พลบทธจรทวยถือ	ดาวทั้งสองมือ	ก็เงียดเงื่อ
พลบทธจรสวมเสื่อ	เกราะอเคื้อแควง	คระแวงจ้าว

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๔๐ : ๒๗๗-๒๗๙)

● สรรพสิทธิ์คำฉันท์

กฤษพรพยุหเรองแรง	ทวนจำทวยแถมง	ถมัดมือ
.....		
กฤษพรพยุหเลอศภา	โตมรทวยถือ	กระลึงกร
.....		
กฤษพรพยุหสมรรถสมร	เทอดธำรงค์	ศิขานล
กฤษพรพยุหชาญชน	เชียวชำนาญ	อริรนาศ
.....		
อัศวพยุหเกรอกไกร	แล่นก็แวนไว	คือวายุพัด

อัครพยุหนาบขันธ์	หอกทั้งสองหัตถ์	กระวัดกระแวง
อัครพยุหศรแสง	น้ำวธนูแผลง	ฉมวยหมาย
อัครพยุหกุณฑลท่าย	ต่างประลองสาย	อุรุศาสตร์
.....		
สกฏะพยุหอนเณกเนือง	แอกแปรกรเรื่อง	สว่างจน
สกฏะพยุหอลงกรณ์	ทิวรัชชลอน	สรหัดช่าย
สกฏะพยุหเหลือหลาย	เทียมลินธพผาย	ผยของยศ
สกฏะพยุหระเบียบรด	จักรคือจักรกรด	ก็ผิดผัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๖๕)

ส่วนในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์นั้น ก็มีกลบทอนเณกพล แต่มิได้ใช้ในการพรรณนากองทัพ
ดังตัวอย่าง

มธุรพจนำพรณ	พื้นพิเศษสรรพ	สถาพร
มธุรพจนสารสอน	เชญวิมลสมร	บำรุงองค์
มธุรพจนยรรยง	สรรพทุกสิ่งมง-	คลาเลิศ
มธุรพจนกอบเกิด	วัฒนาประเสริฐ	สวัสดิ์
มธุรพจนสารศรี	ธรรมวาที	สุภาสิต
มธุรพจนไสภิต	นุชนาฏพนิต	บำเพ็ญเพียร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๖ : ๑๖๘)

๓.๒.๑.๘ กลบทรำยคู่ กลบทชนิดนี้เป็นกลบทที่บังคับรำย ๒ วรรคให้มีเสียง
และคำล้อกัน กลบทรำยคู่นี้ปรากฏอยู่ในลิลิตตะเลงพ่ายเป็นส่วนใหญ่ เช่น บัญชาดยอดยอทัพ บัญ
ชัยบ่ยอศึก เป็นต้น

การสร้างกลบทRAYคู่ขึ้นมา^๑ น่าเชื่อได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส ทรงอาจจะได้แนวคิดมาจากวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มหาชาติคำหลวงและลิลิต
พระลอ ดังตัวอย่าง

ล้ำสวรมททยย่อ	แสงสัตรปลั่งยัย	มา
ประดับยัย	กงจักรฝ้ายยัย	พนนพลพฤษยัย
ตาเต็มมุงยัย	ขุนหมื่นหม้วัย	แสนยสรัดถึงย
ยัด	เอกสัตกษัตรียัย	กลดกลิ้งกอบยัย
พรรณยัย	หอกดาบด้ายยัย	ผ้าช้อยช่นยัย
ปิ่นนี้ชัชวาลัย	พลทหารไหยไย	ไพเรนครยไย
ไถ้พระทรวงยัย		

(มหาชาติคำหลวง , ๒๕๔๐ : ๓๑๙)

ส่วนลิลิตพระลอก็มีลักษณะร่ายที่คล้ายกับกลบทRAYคู่ ดังนี้

แกว่งดาวพันจะขาด	แกว่งดาบฟ้าดจจัด	ซ้องหอกซัดยัย
ซ้องหอกฟุ้งยัย	ข้างชักรบมิดลา	ข้างขวารบมิแคล้ว
แกลั่วแลแกลั่วชิงช้า	กล้าแลกล้าชิงชั้น	รุมกันฟุ้งกันแทง

(ลิลิตพระลอ , ๒๕๔๐ : ๓๔๘)

จะเห็นได้ว่า ลักษณะร่ายที่ยกมาข้างต้นนี้มีการร้อยต่อกันที่นอกเหนือจากการส่งสัมผัส
บังคับธรรมดา ร่ายทั้งสองช่วงนี้มีการเชื่อมกันด้วยการเล่นคำและเล่นสัมผัส โดยเฉพาะร่ายจาก

---

^๑ ลักษณะการเล่นคำอัปภาสท่ายวรรค กำชัย ทองหล่อ (๒๕๓๗ : ๕๓๓) เรียกว่า "กลบทหงส์สะบัด
หาง" โดยได้ยกตัวอย่างจากลิลิตตะเลงพ่าย เช่น เงือดดาบพันจะขาด ง่างาวฟาดจะจับ

ลิลิตพระลอ ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้น มีการจับกันเป็นคู่ ๆ อย่างชัดเจน คือ แกว่งดาวพินจะขาด-แกว่งดาบฟาดฉจัด , ซร็องหอกชัตดยุ่ง-ซร็องหอกพุ่งย่าย , ข้างซ้ายรอบมิดลา-ข้างขวาบบมีแคล้ว , แกล้วแลแกล้วชิงช้า-กล้าแลกกกล้าชิงชั้น

งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสนั้นก็ทรงใช้ร่ายในลักษณะนี้ โดยเฉพาะในลิลิตตะเลงพ่าย กลบทร่ายคู่ในงานพระนิพนธ์นั้นกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงพลิกแพลงรูปแบบของร่ายที่นำมาจัดวางไว้คู่กันนั้นได้หลากหลายมากขึ้นกว่าทั้งในมหาชาติคำหลวง และลิลิตพระลอ การพลิกแพลงลักษณะร่ายคู่ให้มีความหลากหลายนี้เองที่ทำให้ กลบทร่ายคู่เป็นคำประพันธ์ที่เด่นมากแบบหนึ่งในลิลิตตะเลงพ่าย บางแบบมีปรากฏใช้หลายที่ แต่ก็มีอีกหลายแบบที่ทรงใช้เพียง ๑ ครั้ง คือ ๑ คู่ ก็ได้ทรงใช้อีก เช่น อลงกตหัตถาภรณ์ อลงกรณ์ราชูปโภค , เงื่อหอกหัวเห็นสยอง ง่าง่วงอนเห็นแสง , พานหน้าประดับดาวดำ พานท้ายประจำดาวมาศ เป็นต้น

ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ผู้วิจัยจะขอยกขึ้นมาเฉพาะรูปแบบเพียง ๓ แบบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้มากในลิลิตตะเลงพ่าย

(ก) กลบทร่ายคู่แบบที่ ๑ กลบทชนิดนี้บังคับการส่งสัมผัสข้ามวรรคจากคำสุดท้ายวรรคหน้าไปยังคำแรกของวรรคถัดมา และกำหนดให้มีคำซ้ำที่เป็นคำยืนช่วงกลางวรรค นอกจากนี้ยังกำหนดให้มีการเล่นเสียงพยัญชนะล้อกันระหว่างวรรค ดังแผนผัง

ตัวอย่าง

แผ้วภาพให้เป็นเพื่อน   เกลือภาพให้เป็นพง

หาญหักศึกบมีย่อ

ต่อสู้ศึกบมียอน

ตรงสู้ศึกบมีย่อ

ต่อสู้ศึกบมีย่น

แยกกันออกโรมรัน

บันกันออกโรมรณ

ทนสู้ศึกับมิลด   อดสู้ศึกับมิลาด
 ผลาญกันลงเต็มหล้า   ผร้ากันลงเต็มแหล่ง
 ตั้งตนต้อบ่มิคง   ตรงตนต้อบ่มิคู่

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๕,๖,๑๖,๙๒,๙๓๙๔๑๒๖)

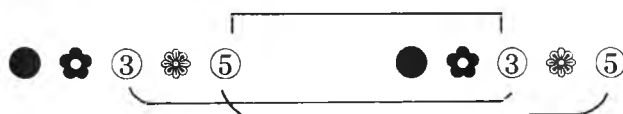
(ข) กลบท่วยคู่แบบที่ ๒ กลบทชนิดนี้บังคับการส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๓ ของวรรคถัดมา และกำหนดให้มีคำซ้ำเป็นคำย่นช่วงต้นวรรคและท้ายวรรค นอกจากนี้กำหนดให้มีการเล่นเสียงล้อกันระหว่างวรรค กลบท่วยคู่แบบนี้มีหลายลักษณะ เช่น

ตัวอย่าง

ผลดาบคู่สามารถ	พลหอกซัดสามารถ
พลเชนทองเป็นหล้า	พลกันหย่นเป็นเหล่า
พลเสนาเหลือหลาย	พลกริชกรายเหลือหลาก
พลต้องสู้เข้มแข็ง	พลยาวแดงเข้มเขี้ยว
ทวยเชนคว้างครวัด	ทวยดาวกวัดครวี
ทวยหน้าหลังต้อนฝ้าย	ทวยขวาซ้ายต้อนพล
พลธนูเนืองนันต์	พลกู่ณฑ์เนืองนับ
บเหลียวหลังมาร้า	บกลับหน้ามาราญ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๗,๑๘,๘๐,๘๓,๙๔.๑๐๑,๑๑๑)

ตัวอย่าง

พิธพลธงมากมवल	พิธพลทวนมากหมู
---------------	----------------

ต่างประชิดพอนพัน   ต่างประชันพอนพาด
 ล้วนสามารถมือทัด   ล้วนสามารถมือทาน
 ต่างท้าวทพระนับ   ต่างท้าวทัพระนาด
 บอยู่ทานมือรบ(แลนา)   บอยู่ทบมือรอน(แลนา)

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๗,๙๓,๙๔,๑๑๑)

ตัวอย่าง

ผลกมศรเนืองนันต์   ผลกมกุทัศน์เนืองนอง

สำพลลาวมากมวล   สำพลยวนมากหมู่
 ชับปีกซ้ายเข้าดา   ชับปีกขวาเข้าแดก
 ต่างต่อกรฮีกฮือ   ต่างต่อมือฮีกฮัก
 คูพลไล่สระพรั้ง   คูพลตั้งสระพราวค
 ดาษพลดาบเพียบเพญ   ดาษพลเขนเพียบภู
 ไล่มลั้งลาวดาษดวน   ไล่มลั้งยวนดาษดิน
 สำพลศรเรียงวัน   สำพลกุทัศน์เรียงเรียบ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๘,๘๐,๙๒,๙๓,๑๐๑,๑๑๐,๑๒๙)

(ค) กลบท่ายคู่แบบที่ ๓   กลบท่ายคู่ชนิดนี้บังคับการส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๒ ของวรรคถัดมา และกำหนดให้มีคำซ้ำเป็นคำยืนช่วงต้นและกลางวรรค นอกจากนี้กำหนดให้มีการเล่นเสียงพยัญชนะล้อกันระหว่างวรรค ดังแผนผัง

ตัวอย่าง

สำเร็จราชสถาน   สำราญราชสถิต

พิพิธโภคสมบัติ	พิพัฒน์โภคสมบุรณ์
บค้ำอาดม้อออกรงค์	บคองอาดม้อออกฤทธิ์
คะคึกเข้าต่อเกล้า	คะแคล้วเข้าต่อกล้า
จักเช่นเชิญให้มอด	จักชอดเชิญให้ม้วย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑,๙๓,๙๖)

นอกจากกลบทรายคู่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์ไว้ในลิลิตตะเลงพ่ายแล้ว กลบทรายคู่นี้ยังมีปรากฏในลิลิตกระบวณพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก โดยที่ในลิลิตกระบวณพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารคนี้พบกลบทรายคู่เพียง ๒ คู่เท่านั้น ดังนี้

เชิดฟากฟ้าให้ฟู	ชูฟากไผ่ให้ฟอง
-----------------	----------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๒๘)

ตำแหน่งอ่าปางก็	ชี้พนักงานปางก่อน
-----------------	-------------------

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๙ : ๘๗)

ส่วนในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกนี้ เนื่องจากจำนวนคำในร่ายยาวแต่ละวรรคไม่จำกัด และจำนวนคำในวรรคมีได้มากกว่ารายต้นและรายสุภาพ ดังนั้น การส่งสัมผัสระหว่างวรรคในกลบทรายคู่นี้จึงมีการสัมผัสได้ ตั้งแต่คำที่ ๕ ถึงคำที่ ๘ ดังตัวอย่าง

อากาศก็บันดาลเปนมะหมอกมีดมัวทั่วสกลมหามงคจจักรวาท ทั้งสครก็บันดาล
ระลอกคระโครมครึกก็ก้องไกลาหล

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๓๐)

ยามเมื่อสามีตกรี้ร่วมยาก ยามเมื่อบริบูรณ์สมบัติมากก็ร่วมยศ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๙๔)

อย่างไรก็ตาม กลบทรายู่ในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก มีจำนวนไม่มากนักและไม่ได้
อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ส่วนในลิลิตตะเลงพ่ายนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรสทรงใช้กลบทรายู่เป็นจำนวนมาก ว่ายบทหนึ่งอาจจะประกอบไปด้วยรายคู่อื่นๆ แบบก็
ได้ ดังตัวอย่าง

สำเร็จราชสถาน สำราญราชสถิต พิพิธโภคสมบัติ
พิพัฒน์โภคสมบุรณ์ พูนพิภพดับเข็ญ เย็นพิภพดับทุกข์...ล้ำ
เสนานอบเกล้า ล้ำสนมเฝ้าฝ่ายใน ล้ำพลไกรเกริกหาญ ล้ำ
พลสารสินธพ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑)

เครื่องพิชิตยรรยง พิศพลธงมากมวล พิศพลทวน
มากหมู่พลดาบคู่สามรรถ พลหอกซัดสามารถ ดาษพลโล่แล
สระพรั่ง พลแหลนคังสระพ้อม พลตั้งค้อมดูสลอน พลกุมศร
เนืองนันต์ พลกุมกัทณฑ์เนืองนอง พลเขนทองเป็นหลัง พล
กันหยันเป็นเหล่า พลเสนาเหลือหลาย พลกริชกรายเหลือ
หลาก

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๑๗-๑๘)

อาจต่ออาจเข้ารุก อุกต่ออุกเข้าร่า กล้าต่อกล้าชิงบัน กลัน
ต่อกลันชิงรอน ศรต่อศรยิงยื่น ปืนต่อปืนยิงยัน กุภัณฑ์ต่าง
ตอบโต้ โล่ต่อโล่ต่อตั้ง ตั้งต่อตั้งต่อติด เขนประชิดเขนสู้
ดาวคู่คูดาวต่อ หอกหันร่อหอกลับ ง้าวง่าจับง้าวประจัญ
ทวนมัดมันทวนทบ รบอรวนอลเวง ต่างบเกรงบกลัว ตัวต่อ
ตัวชิงมล้าง ช้างต่อช้างชิงชน คนต่อคนต่อรบ ของ้าวทบทะ

กัน ต่างพันต่างป่องปัด วางเส้นดหลังสาร ขานเสียงคึกกึก
 ก้อง ว่องต่อว่องชิงชัย ไวต่อไวชิงชนะ ม้าไทยพะม้ามอญ
 ต่างเข้รอนเข้โรม ทวนแหงโถมทวนทบ หอกเข้รบรอก
 หลอกหล่อไล่ไขว่แคว้ง แย้งธนูเหนียวน้ำว หัวต่อหัวหักหาญ
 ซาญต่อซาญหักเขี้ยว เร็วต่อเร็วหักแรง แขงต่อแขงหักฤทธิ์
 ต่างประชิดพอนพัน ต่างประชันพอนฟาด ล้วนสามารถมือทัด
 ล้วนสามารถมือทาน ผลาญเต็มกันลงหล้า ผร้ากันลงเต็ม
 แหล่ง แบ่งกันตายลงครัน ที่ยังอยู่บมิหยอน ต่างต่อกรฮึกฮือ
 ต่างต่อมือฮึกฮัก หนักหนุนแน่นมาหนา ดาหนุนแน่นมาดาษ
 บรูชยาดย่อทัพ บรูชยับย่อศึก คะคึกเข้ต่อแกล้ว คะแคล้ว
 เข้ต่อกล้า ต่างชิงฆ่าชิงหัน ต่างชิงบันชิงพัน บันกันยิงกัน
 แผลง บันกันแทงกันพุ่ง ยอยุทธ์ยุงบมิแตก แยกยุทธ์แย่งบมิ
 พัง ทวยหน้าหลังต้อนฝ้าย ทวยขวาซ้ายต้อนพล เข้ผจญจู่
 โจม โหมหักหาญราญรบ ต่างท้าวทพระนับ ต่างท้าวทับ
 ระนาด บ้างตนขาดหัวหวั้น บ้างขาดินแขนเด็ด บออยากเข้ด
 อยากเกรง บออยากเียงอยากย่าน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๒๐ : ๙๒-๙๓)

กล่าวโดยสรุปแล้ว กลบทร้อยคำ เป็นกลบทที่แม้จะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสก็ทรงนำมาใช้มากในพระนิพนธ์ของพระองค์ เรื่องลิลิตตะเลงพ่าย

กลบทร้อยคำในงานพระนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเกี่ยวกับกลวิธีการสร้าง คือ

๑. กลบทร้อยคำเกิดขึ้นจากการส่งสัมผัสข้ามวรรคในตำแหน่งต่าง ๆ การใช้คำซ้ำให้เป็นคำยืมระหว่าง ๒ วรรค และโดยมากจะมีสัมผัสอักษรล่อกันระหว่างวรรค (บางรูปแบบอาจจะไม่มีสัมผัสอักษร เช่น พูนพิภพดับเข็ญ เย็นพิภพดับทุกข์)

๒. นอกจากคำที่ออกเสียงเหมือนกันจะเป็นสิ่งที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างวรรคแล้ว กลบทร้อยคำเป็นจำนวนมากที่มีการใช้คำซ้อนลงไป เช่น แกวงดาวพันฉะฉาด แกวงดาบ

ฟาดจะจับ, ข้างซ้ายรอบมิลลา ข้างขวารอบมิแคล้ว(ลิลิตพระลอ), พูนพิภพดับเข็ญ เย็นพิภพดับ
ทุกข์. มรณด้วยดาบเหลือหลาย ตายด้วยหอกเหลือหลาก (ลิลิตตะเลงพ่าย) เป็นต้น ทำให้ร่ายที่คู่
กันนั้นมีความสอดคล้อง สัมพันธ์กันมากขึ้น

๓.๑.๒.๙ กลบทอักษรสัมผัส กลบทชนิดนี้ปรากฏเป็นร่ายกลบท ที่กำหนด
สัมผัสอักษรข้ามวรรค โดยให้คำแรก ของแต่ละวรรค สัมผัสอักษรกัน ดังแผนผัง

① ② ③ ④ ⑤   ① ② ③ ④ ⑤   ① ② ③ ④ ⑤

ร่ายกลบทอักษรสัมผัส มีปรากฏในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ดังนี้

ปลุกพิริยผองผนวชสร้าง   ปล้างปรปักษ์ทกเบื้อง

เปลื้องหาญห้ามขามพยศ   ปลดตฤษฐิमानะ   ปลดโห่งตั้ง

ใหญ่   ไล่ป่องเป็นปัจฉนิก   ปลอดศึกสีมามอบ   ปลดอบขอขึ้น

เขตต์แขวง   แปลงอ่อนออกอวยองค์   ปลงเป็นข้าสวามิศร์

ปลิดกำเดาแดรธาษฎร์   ปราศอาตุรปริดีเปรม   เชชมสุขารมเยศ

เกษตรไพศพเพียบไผท   ไกษยพิบัติปรวนแปร   กระแสพรราชา

ชุก   ทุกข์ทวยธเรศบาราศ   ทาสฏุก่อกอปบุญ   ทวีวุฒิคุณ
อาจิณ   ถวิลกุศลศีลทาน   ทวารไตรเตรียมสุขจิต   รังเรขกิจสุก
ธรรม   รังสรรคัสรรพสิ่งสวัสดิ   รังสฤษฏีรัตนไตรยประณาม
รังรักษตามชินโนวาท   สัทธรรมสาสน์เสาวนา   ศรัทธาสรณะ
ไตรยพิศถิตสัมผัสมาทฤษฏี   เสถียรเบญจศีลระอ้ารง   จำนง
อุโบสถสมาจาร   จำเนกทานเนืองนิตย์   จำนองจิตต์ภาวนา

ตริภคตราหาเช่นชอบ ตริตรองรอบบสัต์ยธรรม์ เขตต์ขันธัญญ์

พานพูนสุข ภาตระหลบหล้าอ่าง เอิกเขชม ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๓๓ : ๑)

น่าสังเกตว่า ร่ายบางช่วงนั้นคำที่สัมผัสอักษรข้ามวรรคนั้นเลื่อนไปอยู่ตำแหน่งคำที่ ๒ ของวรรค ส่วนคำแรกของวรรคจะเป็นคำที่ออกเสียงเหมือนกัน เช่น ทวี - ถวิล - ทวาร , จำนง - จำแนก - จำนอง เป็นต้น ลักษณะนี้จะคล้ายกับร่ายบทสุดท้ายในพระมาลัยคำหลวง ดังตัวอย่างจากพระมาลัยคำหลวง

เสรีจกล่าวนิทานพระมาลัย จำนงนัยด้วยจิต จำนงนิจ

ด้วยเพียร จำหนับเขียนลิขิต จำนองลิขิตกลกลอน

ประดิษฐ์อักษรระเบียบ ประดับระเบียบอักษร ประดา
พัญชนะบซัด ประสงค์ซึ่งอรอดตามฉบับ ประสานศัพท์ให้
ผิด ประเสริฐในนิติโดยบรรพ์ ประเสริฐธรรมอมฤตย์...

(พระมาลัยคำหลวง , ๒๕๓๑ : ๑๗๖)

๓.๑.๒.๑๐ *กลบทอักษรโกศล* นี้เป็นกลบทชนิดบังคับเสียงและคำ กลบทชนิดนี้โดยมากมีวรรคละ ๗ คำ แต่ละวรรคบังคับคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๑ คำและ สัมผัสอักษรอีก ๒ แห่ง แต่ในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ลักษณะบังคับจะลดเหลือเพียง ให้มีคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๑ คำและมีสัมผัสอักษร ๑ แห่งเท่านั้น

ลักษณะแบบนี้มีส่วนที่คล้ายกับกลบทอีก ๒ ชนิดคือกลบทสับดับ และกลบทวิสูตรสองไข แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจัดให้เป็นกลบทอักษรโกศล เนื่องจากกลบทสับดับนั้นการบังคับเสียงและคำอยู่ในตำแหน่งท้ายวรรค ส่วนกลบทวิสูตรสองไขนั้นการบังคับเสียงและคำเกิดที่ตำแหน่งต้นวรรคและท้ายวรรค อีกทั้งจำนวนคำในวรรคมีประมาณ ๑๐ คำ ซึ่งมากกว่าจำนวนคำในงานพระนิพนธ์ที่กลบทลักษณะนี้ปรากฏอยู่ ดังนั้นกลบทอักษรโกศลจึงใกล้เคียงมากกว่าทั้งตำแหน่งการบังคับเสียงและคำ และจำนวนคำในแต่ละวรรค (ดูเพิ่มเติมในบทที่ ๒ หน้า ๗๒)

กลบทลักษณะนี้มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีประเภทคำฉันท์ ส่วนที่เป็นวรรคที่ ๓ ของกาพย์ฉบับ ๑๖ ทั้งนี้เนื่องจากวรรคที่ ๓ ของแต่ละบทมีจำนวนคำบังคับที่เอื้อต่อการใช้กลบท กล่าวคือ จำนวนคำบังคับวรรคละ ๖ คำ ซึ่งใกล้เคียงกับจำนวนคำในกลบทอักษรระโกศล และนอกจากนี้วรรคที่ ๓ ของกาพย์ฉบับ ๑๖ ไม่ต้องสัมผัสกับวรรคที่ ๒ ของบทเดียวกัน จึงทำให้มีอิสระในการเลือกใช้คำมากขึ้น การใช้กลบทลักษณะนี้มีปรากฏในวรรณคดีคำฉันท์ ตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังตัวอย่างจาก

- อนิรุทธคำฉันท์

รสเข้าบกล้ำแกลกลิ้น ครหิวครโหยโหยหา	รสน้ำหายหื่น
แสนสาวอัปสรโสภา จรคล้ายจรเคลิ้มเกลียดกลายเป็น	บมิจงจินดา
.....	.....
ใจข้ายิ่งเจ็บอยู่หัว กำศรวญกำสรดแสนทวิ	ตื่นมาแต่ตัว
.....	.....
แต่นี้สระโศการมณีน ประเล้าประโลมฤาดี	สองท้าวชื่นชม

(อนิรุทธคำฉันท์ , ๒๕๓๐ : ๕๙๒)

- เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง

เบื่องบนคั่นขึ้นถึงพรหม ครหิวครโหยโรยรน	ดาลเดือดแดกรม
--	---------------

นฤนาทคัณฺเฑนเครงอลวน   หมอกมัวหาวหน
 ชระอุ่มชระอำอัปทิส

.....
 ป่วนปั่นลันถากออีกอิ่ง   แสนโกฏไทรตริงษ
 สรเนาะสรนั้จันจล

ดาวเดือนเกลิ่นกลุ่มหาวหน   ฟ้ามัวพัวฝน
 ชระอุ่มชระอำทุกสถาน

.....
 (เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง , ๓๕๓๑ : ๓๑)

ในงานพระนิพนธ์นั้นมีปรากฏอยู่ในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ ดังตัวอย่าง

อันเตบุเรราชบริวาร   หกหมื่นมีประมาณ
 ละองค์ลออพอดา

เอกอรรคอดิศรสุดา   สุพรรณนโสภา
 พระนามพระหน่อกษัตริย์

สมบุรณสมบัติอินทรีย์   สามโลกยกามี
 เสมอสมรรูป่า

โดชายได้ชายทฤศนา   จรรจรณูกามา
 กระหม่นกระมลย้ายาม

ทรงไวยวธูลักษณะเลอกาม   โสฬศสาทราม
 สวาทสวังวังแด

.....
 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๘)

ในพระนิพนธ์บางบทยังมีการเพิ่มสัมผัสอักษรลงไปอีก ๑ แห่งด้วย ดังตัวอย่างจาก
กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

ท้าวกาลิกรัฏฐธรณี	ดลดาวอันมี
พิศาลพิสัยลีลา	
อัคเรศเกศแก้วกฤษณา	ยิ่งยศปรีชา
เฉลียวเฉลิมโลกีย์	
ประภูบัติกษัตราสวามี	ห่าองค์นฤบดี
เสน่หส์สนิทนิจกาล	

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๖ : ๕๕)

กลบทที่พ้องกับวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ตำรากลบทนั้น สรุปลงแล้วมีอยู่ ๑๐ ชนิด ได้แก่
กลบทอักษรสลับ กลบททงูสะบัดหาง กลบทบุษบงสลับกลีบ กลบทบุษบาขยายกลีบ ร่ายกาพย์
(แบบที่ ๑) ร่ายกาพย์(แบบที่ ๒) กลบททอเนกผล กลบทรำยคู่ กลบทอักษรสัมผัส และกลบท
อักษรโกศล

โดยที่กลบทส่วนใหญ่ นั้น เป็นรูปแบบที่มีปรากฏอยู่แล้วในวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยา
ส่วนกลบทอักษรสลับ มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนร่ายกาพย์นั้น
แม้จะพ้องกับรูปแบบที่เขียนไว้ในตำราการประพันธ์คือจินตามณีฉบับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท
แต่ก็น่าจะเป็นคำประพันธ์ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาอยู่แล้วเช่นกัน

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์กลบทที่มี
ลักษณะพ้องกับวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาได้หลายชนิด แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงสนพระทัย
และชำนาญในการแต่งตามแบบครุมาก และที่น่าสนใจยิ่งขึ้นไปอีกคือ แม้สมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์เลียนแบบกวีชั้นครูไว้เป็นจำนวนมาก แต่พระองค์ก็
ทรงพัฒนากลบทเหล่านี้ให้มีความโดดเด่นมากขึ้น ดังจะเห็นได้จาก กลบทรำยคู่ที่ทรงแต่งขยาย

รูปแบบออกไปมากมาย หรือกลบทนอกผล ที่พระองค์ทรงนำมาใช้มากและต่อเนื่องกันหลายบท ในวรรณคดีคำฉันท์ ๒ เรื่องคือ สรรพสิทธิ์คำฉันท์และสมุทรโฆษคำฉันท์ นอกจากนี้ยังทรงเปลี่ยน คำขึ้นต้นบทจาก “พล” มาเป็น “กุญชรพยุหะ” “อัศวพยุหะ” “สกุญะพยุหะ” ในสรรพสิทธิ์คำฉันท์ และ “มธุรพจน” ในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ อีกด้วย

๓.๒ กลบทที่เป็นลักษณะที่ทรงสร้างสรรค์ขึ้นใหม่

กลบทในงานพระนิพนธ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นกลบทที่มีลักษณะบังคับเหมือนกับวรรณคดีต่าง ๆ บางชนิดพ้องกับลักษณะในตำรากลบท และบางชนิดพ้องกับวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อย่างไรก็ตามยังมีบทพระนิพนธ์บางส่วน ที่แม้จะมีลักษณะที่พ้องกับในตำรา แต่กลบทเหล่านี้ก็มีลักษณะบางประการที่แตกต่างจากตำราออกไป กล่าวคือ กลบทบางชนิดมีลักษณะบังคับหลายอย่างรวมกันอยู่ในกลบทชนิดเดียว แต่เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงนำกลบทมาใช้ในงานพระนิพนธ์ ทรงเลือกเฉพาะลักษณะบางประการของกลบทชนิดนั้นมาใช้ หรือไม่กลบทในงานพระนิพนธ์บางแบบก็เกิดจากการนำกลบท ๒ ชนิดมารวมกัน ทำให้กลบทเหล่านี้มีลักษณะของการประยุกต์ ดัดแปลง สร้างสรรค์ให้แตกต่างไปจากลักษณะที่มีอยู่เดิม

กลบทเหล่านี้แม้ผู้วิจัยจะไม่สามารถยืนยันได้ว่า แท้ที่จริงแล้วสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงตั้งพระทัยจะให้เป็นกลบทชนิดใด แต่อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า กลบทเหล่านี้ยังแสดงลักษณะบางประการที่ทำให้สามารถระบุชนิดของกลบทว่าตรงกับชนิดใดในตำราได้ กลบทเหล่านี้ได้แก่

๓.๒.๑ กลบทยติกังค์ กลบทชนิดนี้เป็นกลบทชนิดบังคับอักษรวิธี ในกลบทศิริวิบุลยิตติ บังคับให้คำสุดท้ายของวรรคต้องเป็นคำหลายพยางค์ที่ยังเขียนไม่ครบทุกพยางค์ ต้องเขียนส่วนที่เหลือในวรรคถัดมา และแต่ละวรรคกำหนดให้ต้องมีคำที่ออกเสียงเหมือนกัน ๑ คำ ส่วนในงานพระนิพนธ์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงใช้เฉพาะลักษณะการเขียนคำที่ต้องแยกวรรคกันเท่านั้น ดังแผนผัง

- กลบทศิวิบูลกิตติ์

① ② ● ● ⑤ ⑥ ⑦ ⑧

① ② ✿ ✿ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧

- ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧

① ② ③ ④ ⑤ ⑥ ⑦ ⑧

ตัวอย่าง จากร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช

หม่อมหชาติโยธีมีประมาณหมื่น _____ หกพันสรรพวงค์พันแต่ได้
 สวม _____ เสื้อหมวกเหมาะเกราะนวมดูต่าง ๆ สีสรรพพรรณสีอย่างควร
 จะพึงพิศ _____ วงผจงพิจิตรจรรุญเจริญ เนตรวิเศษโสภณเพลิน
 บางจำพวกบรร _____ เพื่อองเหลือองเล่ห์สุวรรณพรรณชมพู _____ นุทนพคุณดู
 อรามงามเพริศ _____ เพราะเหล่าหนึ่งขาดเจ็ดเลิศหลากสี _____ แดงกำ
 รัศมีอรุณทิพา _____ กรเรื่องจรัสพระเวหาเห็นประไพพรร _____ ณรายกลาง
 บางสีสรรพรรณนี้ลา _____ ภาเพียงไพฑูริยประภาพิสุทิสต์ _____ โสเสมอ
 มรกฏอันเข้มเขี้ยว _____ ข้าจำพวกหนึ่งเหลือบเหลือยวเล่ห์ไกรลาส
 คริสีขาวบริสุทธิ์สอาดอุฟ้าตระการตา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๓๖๐)

นอกจากในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราชแล้ว กลบทยติภังค์ ยังมีปรากฏใน
 สรรพสิทธิ์คำฉันท์ ดังตัวอย่าง

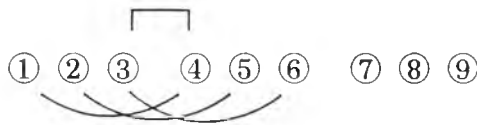
_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๑๑ : ๓๗)

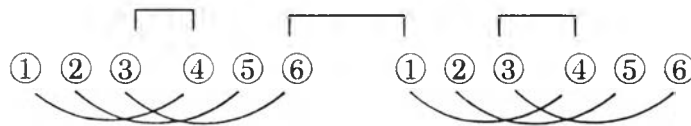
๓.๒.๒ **กลบทกบตันต้อยหอย** เป็นกลบทชนิดบังคับเสียงสัมผัสสระและสัมผัสอักษรในวรรคเดียวกัน ข้อบังคับในกลอนกำหนดให้แต่ละวรรคมีวรรคละ ๙ คำ ๖ คำแรกใช้เสียงพยัญชนะ ๓ เสียงเหมือนกัน และมีสัมผัสสระชนิดกัน ๑ แห่ง

ส่วนร่ายกลบทในงานพระนิพนธ์นั้น ทรงกำหนดจำนวนคำที่ใช้มีเพียงวรรคละ ๖ คำ และมีลักษณะบังคับเหมือนกับ ๖ คำแรกของกลบทกบตันต้อยหอย ส่วนสัมผัสบังคับระหว่างวรรคนั้นเป็นคำสุดท้ายของวรรคที่มาก่อนสัมผัสกับคำแรกของวรรคถัดมา

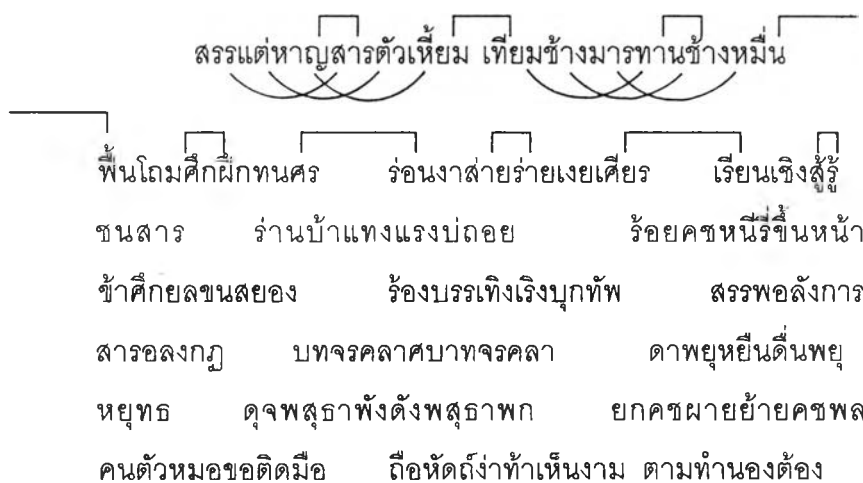
- แผนผังในศิริวิบุลกิตติ

- แผนผังจากร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

ตัวอย่างจากร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช *

* ลักษณะร่ายในกัณฑ์มหาราชนี้ พระครูธรรมวิจิตรโกศล(๒๕๓๙ : ๑๙๐) เรียกว่า "กลบทบัวซ้อนกลีบ"

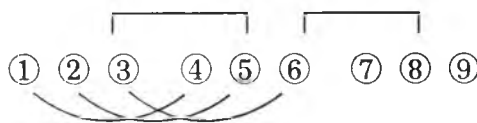
ธรรมนิยม เตรียมทุกหมวดตรวจทุกหมู่ คู่อยู่เรียงเคียง
 อยู่เรียบ เพียบคชยันพื้นคชยาน สารตัวกลั่นสันตัวกล้า นำ
 พรรณทุกนิกพรรลายุ ทำยคชง่าท่าขอเงื้อ เชื้อคนหาญชาญค้ำแห่ง
 แขงศึกกล้าข้าศึกกลัว ตัวกลางข้างต่างกลอกเข็ด เทิด
 กระบี่ที่กระบวน ทวนหอกรำทำหันร่อน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๓๖๑)

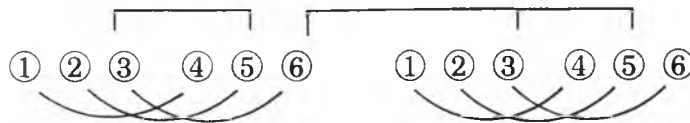
๓.๒.๓ **กลบทระลอกแก้วกระทบฝั่ง** เป็นกลบทชนิดบังคับสัมผัสสระและสัมผัสอักษรใน
 วรรคเดียวกัน มีลักษณะคล้ายกับกลบทกบเต็นต์ออยหอย แต่ต่างกันตรงที่กลบทกบเต็นต์ออยหอยมี
 สัมผัสสระเป็นสัมผัสชนิด แต่กลบทระลอกแก้วกระทบฝั่งมีสัมผัสสระ วรรคละ ๒ แห่งและเป็นสัมผัส
 แบบที่ต้องมีคำมาคั่น

ส่วนในร่ายกลบทนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงกำหนดให้
 จำนวนคำในวรรคมีวรรคละ ๖ คำ และมีสัมผัสสระวรรคละ ๑ แห่ง นอกจากนี้ ส่วนสัมผัสออกนั้น
 ให้คำที่รับสัมผัสจากวรรคที่มาก่อนต้องเป็นคำที่ ๓ ของวรรคถัดมา

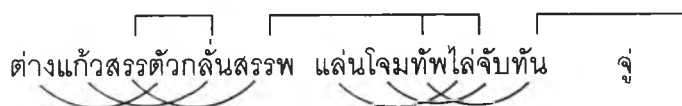
- แผนผังจากกลบทศิริวิบุลยเกิดดี

- แผนผังจากร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

ดังตัวอย่างจากร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช

เข้าพินิจจับคันพาด ล้มกลิ้งดาชลงกลาดตื่น ชุนม้าพื่นชุน
 หมื่นพิน ตัวล้าสันต่างลั่นศร ตั้งมือร่อนโตมรรำ เลื้อ
 แดงกำสิดำแกม หมากสุกแป่ม่วงแซมปน หมู่พหลม้าพล
 หาญ ควบรุกด้านเข้าราญต่อ ไม่รู้ท้อมิรอดอย
 คึกใหญ่น้อยเสี่ยย้อยหนี แดงนำที่ตื่นหนีทัพ ไม่กล้ารับมิ
 กลับรบ วิ่งหนีหลบไหว้นบลน เลือกขุนพลล้วนคนผู้
 ชาญศึกภูเขิงสู้รับ แมร์้อยทัพมารับทัน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๔๕๖ : ๓๖๓)

๓.๒.๔ กลบทบุษบาขยายกลีบรวมกับกลบทอักษระโกศล กลบทบุษบาขยายกลีบคือ
 กลบทที่บังคับคำในตำแหน่งต้นบท ส่วนกลบทอักษระโกศลนั้นเป็นการบังคับเสียงและคำในวรรค
 เดียวกัน การใช้กลบทบุษบาขยายกลีบร่วมกับกลบทอักษระโกศล มีตัวอย่างจาก กฤษณาสนนึ่ง
 คำฉันท์ ๒ บท ต่อเนื่องกัน ดังนี้

ปางไทรสู่สม	สนมไต่บันโดยตาม
ฤาแหนฤาหอนงาม	พึงโหดเหตุหนึ่งหวง
ปางราชรางวัลบัน	กำนัลนางที่พอพึง
อย่าตัดอย่าทันที่	อธรรมจิตอันริษยา

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส , ๒๕๐๖ : ๖๓)

กลบทในงานพระนิพนธ์ทั้งหมด คือพระนิพนธ์กลบทที่พ้องกับวรรณคดีต่าง ๆ ทั้งที่เป็น
 ตำรากลบทและพ้องกับวรรณคดีที่ไม่ใช่ตำรากลบท และลักษณะที่ทรงสร้างสรรค์ขึ้นใหม่นี้ บาง
 ชนิดก็ทรงใช้อย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องกันตลอดทั้งบท หรือใช้เป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จาก
 กลบทในโคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน แต่ก็มีกลบทอีกหลายชนิดที่ทรงพระนิพนธ์ไม่
 สม่ำเสมอ อาจจะไม่ตลอดทั้งบท กล่าวคือทั้งบทหรือ ทั้งตอนนั้นอาจจะมีกรเว้นช่วงออกไปบ้าง
 ไม่สม่ำเสมอทุกวรรค ชนิดของกลบทรวมถึงปริมาณการใช้กลบทในงานพระนิพนธ์แสดงได้เป็น
 ตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๓

ตารางแสดงชนิดและปริมาณของกลบทที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์

ลำดับ	กลบท	โคลงต้นเรื่อง ปฏิสังขรณ์ ฯ	ลิลิต ตะเลงพ่าย	ลิลิตกระบวน พยุหยาตรา ฯ	สรรพสิทธิ์ คำฉันท์	สมุทรโฆษ คำฉันท์	ฉันท์กล่อมช้างพัง กาพย์ขับไม้	กฤษณาสอนน้อง คำฉันท์	ร่ายยาวมหา เวสสันดรชาดก
๑.	ช้างประสานงา(โคลง-ฉันท์)	๑๓ บ.	๑ บ.		๖ บ.				
๒.	ก้านต่อดอก(โคลง)	๑๓ บ.							
๓.	โตเล่นหาง(โคลง)	๓๒ บ.							
๔.	งูกระหวัดหาง(โคลง)		๑๒ บ.	๑ บ.					
๕.	ครอบจักรวาล(โคลง)	๑๔ บ.							
๖.	กিন্নรเก็บบัว(โคลง)	๑๓ บ.	๘ บ.		๓๗ บ.	๒๘ บ.			
๗.	บุษบารักร้อย(โคลง)	๑๒ บ.							
๘.	ตรีพิธพรณ(ฉันท์)				๕ บ.	๔ บ.			
๙.	วีวพันหลัก(โคลง)	๑๒ บ.							
๑๐.	บุษบงแยมผกา(โคลง)		๒ บ.						
	(ร่าย)		๑๐ ว.						๓๓ ว.
	(กาพย์ - ฉันท์)				๔ บ.	๒ บ.		๒ บ.	
๑๑.	บัวบานกลีบ(ร่าย)		๗ ว.						๑๗ ว.
	(ฉันท์)				๒ บ.	๗ บ.			

๒๕๒๑

หมายเหตุ บ. หมายถึง บท . ว. หมายถึง วรรค

ตารางที่ ๓(ต่อ)

ตารางแสดงชนิดและปริมาณของกลบทที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์

ลำดับ	กลบท	โคลงต้นเรื่อง ปฏิสังขรณ์ ฯ	ลิลิต ตะเลงพ่าย	ลิลิตกระบวน พยุหยาตรา ฯ	สรรพสิทธิ์ คำฉันท์	สมุทรโฆษ คำฉันท์	ฉันทีก่อหมักข้างพัง กาพย์ขับไม้	กฤษณาสอนน้อง คำฉันท์	ร่ายยาวมหา เวสสันดรชาดก
๑๒.	ทศประวัติ(ฉันท-กาพย์)						๑๐ บ.		
	(ร่าย)								๕ ว.
๑๓.	พวงแก้วกุดั่น(โคลง-ฉันท)		๑ บ.		๖ บ.				
	พวงแก้วกุดั่น(ร่าย)		๕ ว.						๔ ว.
๑๔.	นาคบริพันธ์(โคลง)	๑๓ บ.							
	(ร่าย)								๙ ว.
๑๕.	สารถีขับรถ(โคลง)	๗ บ.							
๑๖.	อักษรสลัป(โคลง)	๙ บ.							
๑๗.	งูสะบัดหาง(โคลง-ส่งสัมผัสด								
	ครบ ๔ วรรค)	๒๓๓ บ.	๔๐ บ.	๑๑ บ.	๑ บ.		๘ บ.		
๑๘.	บุษบงสลัปกลีบ(ฉันท)				๒๕ บ.	๓๕ บ.			
	(ร่าย)								๑๙ ว.
๑๙.	บุษบาขยายกลีบ								
	(กาพย์-ฉันท)				๒๘ บ.	๒๙ บ.		๖ บ.	

* จำนวนกลบทงูสะบัดหางจะไม่นับจำนวนบทที่ใช้ร่วมกับกลบทชนิดอื่น

หมายเหตุ บ. หมายถึง บท , ว. หมายถึง วรรค

ตารางที่ ๓(ต่อ)

ตารางแสดงชนิดและปริมาณของกลบทที่ปรากฏในงานพระนิพนธ์

ลำดับ	กลบท	โคลงฉันท์เรื่อง ปฏิสังขรณ์ ฯ	ลิลิต ตะเลงพ่าย	ลิลิตกระบวน พยุหยาตรา ฯ	สรรพสิทธิ์ คำฉันท์	สมุทรโฆษ คำฉันท์	ฉันท์กล่อมช้างพัง ภาพย์ขับไม้	กฤษณาสอนน้อง คำฉันท์	ร่ายยาวมหา เวสสันดรชาดก
๒๐.	ร่ายภาพย์ (แบบที่๑)		๑๗๐ ว.	๓๙ ว.					
๒๑.	ร่ายภาพย์ (แบบที่๒)	๑๐ ว.							๗ ว.
๒๒.	อเนกพล(ฉันท์)				๑๙ บ.	๔๘ บ.		๘ บ.	
๒๓.	ร่ายคู่ (ร่าย)		๑๐๓ ค.	๒ ค.					๑๒ ค.
๒๔.	อักษรสัมพันธ์(ร่าย)	๓๑ ว.							
๒๕.	อักษรโกศล(ภาพย์)				๕๔ บ.	๕ บ.		๕ บ.	
๒๖.	ยติภังค์(ร่าย)								๑๗ ว.
๒๗.	กบตันต์อวยหอย(ร่าย)								๒๘ ว.
๒๘.	ละลอกแก้วกระทบฝั่ง(ร่าย)								๑๙ ว.
๒๙.	อักษรโกศลรวมกับ								
	นุชบาขยายกลีบ(ภาพย์)							๒ บ.	

หมายเหตุ บ. หมายถึง บท , ว. หมายถึง วรรค , ค. หมายถึง คู่

จากตารางที่ ๓ นี้จะเห็นได้ว่า งานพระนิพนธ์เรื่องที่มีชนิดของกลบทมากที่สุดคือ โคลงฉันท์ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน มีทั้งหมด ๑๓ ชนิด ทั้ง ๑๓ ชนิดนี้แบ่งเป็น กลบทที่พ้องกับตำรา กลบท ๑๑ ชนิด และกลบทที่มีลักษณะพ้องกับวรรณคดีที่ไม่ใช่ตำรากลบท ๒ ชนิด

ฉันท์ลักษณะที่ทรงใช้ในการพระนิพนธ์กลบทมีทั้ง โคลง ฉันท์ กาพย์ และร่าย ฉันท์ลักษณะที่ทรงเลือกใช้มากที่สุดคือ โคลง โคลงนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงเลือกใช้กลบททั้งชนิดบังคับเสียง บังคับคำ และชนิดที่บังคับทั้งเสียงและคำ โดยเฉพาะโคลงกลบทงูสะบัดหางนั้นทรงใช้ในการพระนิพนธ์ทุกเรื่องที่มีโคลงปรากฏอยู่ แต่กลบทบางชนิดก็ทรงใช้กับฉันท์ลักษณะหลายรูปแบบ ดังจะเห็นได้จากกลบทบุษบงไฉမ်ผกา ที่ทรงใช้กับทั้งโคลง กาพย์ และร่าย

งานพระนิพนธ์เรื่องที่โดดเด่นในการใช้กลบทคือ โคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ทั้งนี้เป็นเพราะพระองค์ทรงตั้งพระทัยที่จะให้วรรณคดีเรื่องนี้เป็นวรรณคดีกลบทอยู่แล้ว ดังจะเห็นได้จากที่ทรงใช้กลบทหลายชนิดและได้ทรงระบุชื่อกลบทเหล่านั้นไว้ด้วย ส่วนวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ที่แม้จะไม่ใช้วรรณคดีกลบทโดยตรง แต่ก็มีการใช้กลบทอย่างเห็นได้ชัด ก็ได้แก่ ลิลิตตะเลงพ่าย สรรพสิทธิ์คำฉันท์ และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก การที่วรรณคดีเหล่านี้มีกลบทอยู่มากอาจเป็นเพราะ วรรณคดีเหล่านี้มีขนาดยาวที่มีการดำเนินเรื่อง จึงน่าที่จะเอื้อกับการแต่งกลบท เนื่องจากกลบทมีลักษณะของการเล่นสัมผัส เล่นคำต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยจำนวนบทในการแต่งอยู่แล้ว อีกทั้งการที่วรรณคดีมีการดำเนินเรื่อง ก็ย่อมจะต้องมีการพรรณนาความต่าง ๆ จึงมีโอกาสนี้จะใช้กลบทได้มากกว่าวรรณคดีที่มีการพรรณนาความน้อย

สมุทรโฆษคำฉันท์นั้นก็เป็นวรรณคดีอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจ เพราะแม้จะเป็นวรรณคดีที่ทรงพระนิพนธ์ต่อกจากกวีในสมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ได้ทรงพระนิพนธ์ด้วยพระองค์เองทั้งเรื่อง แต่ก็มีกลบทถึง ๘ ชนิด ที่โดดเด่นจะเป็นกลบทที่พ้องกับวรรณคดีสมัยอยุธยา คือกลบทบุษบงสลับกลีบ กลบทบุษบาขยายกลีบ และกลบทอเนกพล

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ฉันท์กล่อมช้างพังและกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพังนั้น มีกลบทไม่มากนัก อาจเป็นเพราะเป็นวรรณคดีขนาดสั้น

ส่วนลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารคนั้น แม้จะมีขนาดยาวแต่กลับไม่พบกลบทมากนัก ทั้งนี้อาจเนื่องจาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงมุ่งเน้นที่จะกล่าวถึงกระบวนแห่ง ๙ อย่างละเอียดลอบ แม้กระทั่งนามของผู้ร่วมกระบวน ดังนั้นจึงมีข้อจำกัดในการแต่งมาก และเนื้อหาจึงไม่เอื้อต่อการแต่งกลบทมากนัก

จากการศึกษากลบทในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทั้ง ๘ เรื่องนั้น สรุปได้ว่า กลบทในงานพระนิพนธ์แบ่งได้ออกเป็น ๒ ประเภท คือ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีต่าง ๆ ทั้งที่เป็นตำรากลบทและวรรณคดีที่ไม่ใช่ตำรากลบท อีกประเภทหนึ่งคือ กลบทที่เป็นลักษณะที่ทรงสร้างสรรค์ขึ้นใหม่

กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีที่เป็นตำรากลบทนั้น บางชนิดอาจจะมีชื่อเรียกแตกต่างจากตำราไปบ้างแต่ก็มีลักษณะเหมือนกัน เช่นกลบทบุษบารักร้อยพ้องกับกลบทกรักร้อย กลบทสารถีขับริดพ้องกับกลบทมังกรคาบแก้ว เป็นต้น

พระนิพนธ์กลบทบางชนิดอาจมีการเปลี่ยนจำนวนคำหรือเลื่อนตำแหน่งสัมผัสไปบ้างเพื่อให้เข้ากับลักษณะฉันทลักษณ์ เช่น กลบทข้างประสานงา กลบทนาครพิพันธ์ กลบทโตนเล่นทาง เป็นต้น ในขณะที่เดียวกัน กลบทบางชนิดก็มีการเลื่อนตำแหน่งบังคับโดยที่ไม่เกี่ยวเนื่องกับลักษณะบังคับ กลบทนี้ได้แก่กลบทกนิกรเก็บบัว และกลบทบุษบารักร้อย

ส่วนพระนิพนธ์กลบทที่พ้องกับวรรณคดีอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ตำรากลบทมีอยู่ ๑๐ ชนิด ส่วนมากจะเป็นลักษณะกลบทที่พ้องกับวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยามากกว่าที่จะพ้องกับวรรณคดีร่วมสมัยกับพระองค์ นั้นย่อมแสดงให้เห็นถึงความสนพระทัยเป็นพิเศษในวรรณคดีอยุธยาของพระองค์ กลบทที่มีรูปแบบพ้องกับวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยา เห็นได้ชัดเจนจากสรรพสิทธิ์คำฉันท์ สมุทโฆษคำฉันท์ตอนปลาย และลิลิตตะเลงพ่าย งานพระนิพนธ์กลบทส่วนหนึ่งจึงเป็นการตามลักษณะกวีนิพนธ์ของกวีรุ่นก่อน อีกทั้งยังกล่าวได้ว่า งานพระนิพนธ์ของพระองค์เป็นงานที่ศึกษากลบทจากวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาในเชิงวิชาการ เนื่องจากพระองค์ทรงรวบรวม และกลั่นกรอง กลบทจากวรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยามาปรับใช้ในงานพระนิพนธ์ รวมถึงการแสดงความคุณค่าของงานโบราณเหล่านี้ด้วยการทรงพระนิพนธ์ให้เห็นเป็นตัวอย่างอย่างเด่นชัดในงานพระนิพนธ์ของพระองค์อีกด้วย

นอกจากกลบทตั้งที่กล่าวมาแล้วนั้นยังมีกลบทอีกประเภทหนึ่ง คือกลบทที่เป็นลักษณะสร้างสรรค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กลบทเหล่านี้ไม่ใช่กลบทชนิดใหม่ แต่เป็นกลบทที่พระองค์ทรงดัดแปลงมาจากลักษณะที่มีอยู่เดิมในตำรากลบทหรือวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เพื่อทำให้เกิดความน่าสนใจยิ่งขึ้น และอาจนับได้ว่าเป็นความคิดสร้างสรรค์ของพระองค์ กลบทที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้มี ๔ ชนิดคือกลบทยัติภังค์ กลบทกบตันต้อยหอย กลบทระลอกแก้ว กระทบบฝั่ง และกลบทบุษบาขยายกลีบรวมกับกลบทอักษรโกศล

การแต่งกลบทในวรรณคดีที่มีการดำเนินเรื่องนั้น กล่าวว่าเป็นกลวิธีที่น่าสนใจ แต่ก็แต่งได้ยาก เนื่องจากกลบทมีข้อกำหนดกฎเกณฑ์ที่ทำให้แต่งยากกว่าปรกติ การนำกลบทมาใช้ในวรรณคดีที่มีการดำเนินความ เนื้อความเหล่านี้จึงเป็นข้อจำกัดอีกอย่างหนึ่งของการแต่งกลบทที่เมื่อแต่งแล้วจะต้องมีความเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง และสื่อความหมายต่าง ๆ ได้ดี ทำให้การแต่งยากขึ้นไปอีก กลบทในงานพระนิพนธ์ ๘ เรื่องรวม ๒๙ ชนิดนี้จึงเป็นสิ่งหนึ่งที่ยืนยันได้ถึงพระปรีชาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในด้านการประพันธ์ว่าพระองค์ทรงเป็นกวีที่เชี่ยวชาญทางการแต่งคำประพันธ์ ทรงสามารถนำลักษณะคำประพันธ์ที่แต่งได้ยากมาใช้ในงานพระนิพนธ์ของพระองค์ได้อย่างมากมายหลายชนิด บางชนิดมากกว่า ๑๐๐ บท นี่จึงอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงได้รับยกย่องจากคนในยุคเดียวกันตลอดจนคนในยุคหลังว่าพระองค์เป็นกวีเอกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น